

Hyllestadseminaret 2004

Steinkrossane på Vestlandet

RAPPORT FRÅ FAGSEMINAR 24. APRIL 2004

Korssundkrossen er ein av dei største krossane på Vestlandet, omlag 4 meter høg. Den er hoggen av granatglimmerskifer frå Hyllestad. Krossen er fundamentert i ei heil kvadratisk steinhelle, kring 1 x 1 meter, med hol tilpassa krossfoten. Foto: Gisle Borgen.

Innhald

Føreord	5
Frå kvernstein til steinkross – produksjon og distribusjon <i>Av Cand. philol., arkeolog Irene Baug</i>	7
Hyllestadkrossane - uttrykk for ein tidleg vestlandsk identitet? <i>Av professor i historie Torgrim Titlestad</i>	13
Grunnsteinar i kristningsverket <i>Av historikar og journalist Johs.B.Thue</i>	16
"Kva tyder desse steinane?" Om steinkorsene i lys av den kristne tradisjonen. <i>Av førsteamanuensis Jan Schumacher</i>	25
Korsreiserne. Hvem lot reise steinkors? <i>Av Cand. philol., arkeolog Kristine Holme Gabrielsen</i>	40

Hyllestadseminaret vert skipa til av Hyllestad kommune,
Kvernsteinslauget og Folkeakademiet Hyllestad.
Arrangementet får økonomisk støtte frå Sogn og Fjordane fylkeskommune,
Folkeakademiet Hyllestad og Hyllestad kommune.

ISBN 82-992198-3-3

Opplag: 500

Utgitt av Hyllestad kommune

Grafisk produksjon: Eko Trykk AS, Førde

Framsidedeilete:

Korssundkrossen. Foto: Gisle Borgen.

Føreord

Hyllestadseminaret vart første gong skipa til i 1998. Det vart kalla kvernsteinsseminar, der tema om bergart, marinarkeologi og eksport av steinen m.m. vart teke opp. Det andre seminaret vart avvikla i april 2004, der temaet var knytt opp til dei store steinkrossane på Vestlandskysten.

I arbeidet med å fremje kvernsteinsoga i Hyllestad, vert det lagt opp til at dette seminaret skal bli ein fast skipnad framover. Å få utgitt foredraga i ein seminarrapport er også ein ambisjon.

Seminaret i 2004 vart innleia med foredraget til arkeolog Irene Baug, som også innleier denne publikasjonen. Ho har til no stått for det største forskingsarbeidet på kvernsteinsbrota, publisert i hennar hovudoppgåve i arkeologi frå 2001.

Medan arkeologar no kan dokumentere funn og kunnskap om kvernsteinsbrota, har historikarane det meir problematisk, ut frå den høgst sparsame kjeldesituasjonen.

Professor i historie ved universitetet i Stavanger, Torgrim Titlestad, let seg ikkje skremme av dette, i sin korte artikkel, som nok kan eggje til debatt. Historikar og journalist Johs. B. Thue, let seg heller ikkje dempe av skrinne kjelder, men

nyttar dei han finn til å stille opp friske tankar. Artikkelen hans er spesielt skriven til denne artikkelsamlinga.

Artikkelen til førsteamanuensis ved Menighetsfakultetet i Oslo, Jan Schumacher, står for det lengste faglege bidraget om krossens rolle i vår tidlege historie. Her vert dregne linjer gjennom felles-europeisk kultur, og tidlege kristendomsutvikling i England, til krossane på Vestlandet. Vi får og eit innblikk i menneskas tenkemåte for tusen år sidan. Til slutt drøftar Kristine Holme Gabrielsen kva samfunnsgrupper som kunne stå bak reisinga av krossane.

Arrangørane bak Hyllestadseminaret rettar hermed ei stor takk til bidragsytarane.

Hyllestad i mars 2005

*Finn Borgen Førsund
redaktør*

*Øydelaagd steinkross funnen på Rønset.
Foto: Svein Skare, Bergen Museum*

Frå kvernstein til steinkross – produksjon og distribusjon

AV CAND. PHILOL., ARKEOLOG IRENE BAUG

Hyllestad skjuler eit av dei største og kanskje eit av dei mest fantastiske kulturlandskapa i Noreg; hundrevis av kvernsteinsbrot er spreidd utover i landskapet, både i innmark og utmark, heilt frå fjæresteinane til langt inn på fjellet.

Viss ein for over tusen år sidan kom hit ville ein bli møtt av eit heilt anna landskap og eit heilt anna samfunn enn det vi har her i dag. Frå dei fleste av gardane på nord- og austsida av Åfjorden ville ein sannsynlegvis høyre hamring og banking i fjell og berg. Det var lyden av steinhoggarane som jobba og sleit i dei mange steinbrota i området.

I vikingtid og mellomalder var Hyllestad eit senter for bergverksdrift som hadde stor betydning ikkje berre lokalt, men også i ein "internasjonal" samanheng. Produkta herifrå vart eksportert over svært store avstandar.

KOR LANGT TILBAKE KAN PRODUKSJONEN SPORAST?

Det finst få skriftlege kjelder som omhandlar kvernsteinsbrota i Hyllestad. For å kaste lys over den eldste bergverksdrifta må ein difor gå til det arkeologiske kjeldematerialet. Dei synlege spora etter denne aktiviteten i dag er sjølve hogstberga der steinane vart utvunne og dei mange avslagshaugane som finst nærast over alt innafor steinbrotområdet. Enkelte stader ligg avslagshaugane så tett at det opphavlege terrenget ikkje lenger er synleg.

Det er utført arkeologiske undersøkingar på til saman fire ulike stader i Hyllestad. Desse er Otringsneset, Rønset, Myklebust og Sæsøl (Baug 2002). Målet var å få datert sjølve produksjonen i dei ulike steinbrota. Her vart det grave sjakter frå sjølve hogstberget og inn i næraste avfallshaug nokre meter framfor. I alle sjaktene vart det funne trekol, og dette er eit materiale som let seg datere. Det vart tatt ut trekolprøver frå alle sjaktene, og dette prøvematerialet vart sendt til Trondheim og Uppsala i Sverige for C14-datering.

Utgravingane i Hyllestad viste at utvinninga av kvernstein går tilbake til slutten av merovingartid eller byrjinga av vikingtid, til ca. 700-talet. Både på Otringsneset og på Sæsøl er det steinbrot som ser ut til å kunne gå tilbake til merovingartid (Baug 2002:59f.).

Det viste seg likevel vanskeleg å få datert den eldste produksjonen i Hyllestad, pga. at eldre steinbrot er dekkja med steinavfall frå seinare hogging. I botn av dei utgravne sjaktene dukka det opp gammalt hogstberg. Enkelte plassar ser store berg ut til å vere hogd vekk før utvinninga starta i dei steinbrota som blei arkeologisk undersøkte. Dette var bl.a. tilfelle på Otringsneset (Baug 2002:45). Den eldste produksjonen må difor vere ein god del eldre enn den eldste datering.

Eit anna interessant spørsmål er kor langt tilbake produksjonen av vasskvernstein går. Skriftlege kjelder frå mellomalderen har påvist vasskverner i Noreg først på byrjinga av 1200-talet. I det undersøkte steinbrotet på Myklebust i

Kvernsteinsparken i Hyllestad er det funne store mengder vasskvernstein. Her ser produksjonen ut til i alle fall å gå tilbake til 1000-talet og overgangen mellom vikingtid og mellomalder (Baug 2002:51ff.). Her er det likevel behov for meir undersøkingar for kunne gi sikrare svar, men det er mogleg at vi har dei eldste dateringane på vasskvernstein i Skandinavia frå Hyllestad.

Frå 1000-talet og fram til 1300-talet er perioden med klart størst aktivitet i dei undersøkte steinbrota. Men det har vore ei viss drift heilt fram til nyare tid til 1500-1600-talet (Baug 2002:59). Den eldste produksjonen (utan krut) strekker seg altså over fleire hundre år. I nyare tid veit vi at utvinninga føregjekk med krut, men det er rimeleg å tenke seg at vi her har ei overlapping i tid mellom steinbrota med og utan krut.

Kor mange menneske som har arbeidd i steinbrota er det nærast umogleg å svare på. Dateringane frå dei undersøkte steinbrota indikerer likevel at mange av desse brota var i drift samtidig, både i vikingtid og i mellomalderen. Truleg har ganske mange menneske vore sysselsette både i produksjon og utførsel i Hyllestad i denne perioden.

DISTRIBUSJON AV KVERNSTEIN

I vikingtid og mellomalder har kvernsteinsbrota levert produkt utover den lokale marknaden, og kvernstein frå Hyllestad er eksportert over store område.

Bergarten i Hyllestad er lett gjenkjenneleg og let seg identifisere reint visuelt. Kvernstein frå Hyllestad er bl.a. funne på Bryggen i Bergen. Desse steinane er datert på bakgrunn av kulturlaget dei låg i, og dei eldste er datert til slutten av 1100-talet og dei held fram utover i mellomalderen (Baug 2002:78).

Kvernstein frå Hyllestad er også funne Sverige, Danmark, Nord Tyskland, Island og Færøyane, og i Polen (Schön 1995:106, Carelli og Kresten 1997:123). I Sverige og Danmark er kvernstein frå Hyllestad funne i så store mengder at

det må vere snakk om ein organisert handel som går tilbake til vikingtid og tidlig mellomalder.

Dei eldste sikre dateringane frå Sverige og Danmark er datert til slutten av 900-talet (Carelli og Kresten 1997:120f.), og dette er den eldste kjente distribusjonen frå Hyllestad. På bakgrunn av dei arkeologiske undersøkingane i sjølve steinbrota veit vi no at produksjonen likevel er eldre enn dette.

STEINKROSSANE FRÅ HYLLESTAD

Det var likevel ikkje berre kvernstein som vart produsert i Hyllestad. I steinbrota har det også vore produksjon av steinkar, ljoresteinar, steinkister og steinkrossar. Steinkrossane er kanskje det mest spanande og spesielle produktet vi har frå steinbrota.

I dag er over 40 steinkrossar frå yngre jernalder og tidleg mellomalder bevart i Noreg. Dette talet omfattar både store frittstående steinkrossar og mindre kyrkjegardskrossar. Nokre av desse krossane står enno ute i terrenget der dei ein gong vart plassert, mens andre i dag vert oppbevart på ulike museum. Det er berre langs vestlandskysten vi finn desse steinkrossane, og den største konsentrasjonen finn vi i Sogn og Fjordane, Hordaland og Rogaland. Impulsen til å hogge steinkrossar kom truleg frå Dei britiske øyane.

På grunn av dei mineralogiske særtrekka på bergarten i Hyllestad er det mogleg med relativt stor sikkerheit å kjenne igjen dei ulike produkta herifrå reint visuelt. Dette gjeld også for steinkrossane som vart utvunne her. Ei rundreise i desse tre vestlandsfylka viste at over halvparten av dei gjenverande steinkrossane på Vestlandet sannsynlegvis produsert i steinbrota i Hyllestad. Så langt er det ikkje funne steinkrossar frå Hyllestad i Hordaland. Hyllestadkrossane finn vi berre i Sogn og Fjordane i tillegg til tre stykker i Rogaland (Baug 2002:85). Steinkrossane frå Hyllestad varierer både i form og storleik, og både store frittstående steinkrossar og mindre kyrkjegardskrossar vart produsert her.

I Korssundet i Fjaler står det ein kross som er over 4 meter høg, men berre 10-15 cm tjukk. I dag er det svært vanskeleg for oss å forstå korleis dei har greidd å hogge ut desse produkta, samt transportere dei over så store områder som det her er snakk om.

På sjølve krossane er det ikkje funne særleg spor etter hogging og verktøybruk, og heller ikkje i steinbrota er det gjort funn som kan kaste lys over korleis og kvar dei vart utvunne. Det einaste sporet er ein øydelagd steinkross som vart funnen på garden Rønset (figur 1). Stammen på krossen og den eine krossarmen er knekt av. Denne krossen vart truleg øydelagt under produksjonen, og difor kasta saman med resten av steinavfallet. Dessverre kan ikkje krossen knytast til eit bestemt steinbrot, men dette er likevel den einaste steinkrossen i Noreg som er funne i tilknytning til steinbrotsområdet der han vart produsert (Baug 2002:67f.).

Steinkrossane vart truleg hogd ut av lause steinblokker, og ikkje direkte ut frå sjølve bergveggen. I motsetning til dei fleste britiske steinkrossar har dei norske steinkrossane lite ornamentikk. Den defekte krossen funne på Rønset er utan ornamentikk, men han ber likevel preg av å vere forholdsvis ferdig tilhogd. Dette kan tyde på at steinkrossane frå Hyllestad faktisk vart hogde ferdige på brotstaden før dei vart frakta til ulike område.

Viss vi samanliknar produksjonen av kvernstein og produksjonen av steinkrossar, ser vi at mens kvernsteinsproduksjonen berer preg av å vere ein masseproduksjon, der kvernsteinane mellom anna vart eksportert til ulike kjøpstadar og byar i vikingtid og mellomalder, var krossane truleg bestillingsverk. Mest sannsynleg vart dei frakta direkte frå Hyllestad til mottakarstaden.

KVIFOR HYLLESTAD?

Den naturlege føresetnaden for kvernsteinsdrifta i Hyllestad har vore bergarten kyanitt-granat-muskovitt-glimmerskifer,

ofte berre kalla granatglimmerskifer. Bergarten er ikkje presist avgrensa, men ligg grovt sett i eit samanhengande belte langs heile nord- og austsida av Åfjorden, opptil over 200 m.o.h. (Baug 2002:12).

Det er samansetninga av den mjuke glimmerskiferen og dei harde granatane som gjer bergarten så godt eigna til maling av korn. Dei harde granatane vart slitt langsamare enn skiferen, og førte til at kvernsteinen si overflate vart verande ru lenger. Dette førte til at kvernsteinen varde lenger. Mens kvernstein av for eksempel basaltlava frå Tyskland måtte skjerpast med riller på mjølsida for at han skulle kunne brukast til kornmaling, var ikkje dette like nødvendig med hyllestadsteinen (Baug 2002:13).

Men kvifor vart så mange steinkrossar produsert her? Kanskje var det ikkje sjølve bergarten som var grunnen til at krossane vart laga her, kanskje var det rett og slett ekspertisen og kunnskapen rundt steinhogging og bergverksdrift som førte til at over halvparten av dei gjenverande steinkrossane på Vestlandet er produsert i Hyllestad.

Dei fleste av steinkrossane som er produsert i Hyllestad er etter mi meining meir kunstferdig utforma enn mange av dei andre krossane vi kjenner til på Vestlandet. Ulike bergartar kan sjølvstakt vere ein grunn til dette. Ein anna grunn kan vere kunnskapen og teknikken til steinhoggarane. I Hyllestad var det ein godt etablert steinhoggartradisjon allereie før krosstradisjonen slo igjennom. Her hadde ein kunnskap både om bergarten og hogging i stein. Truleg er det difor ikkje tilfeldig at over halvparten av krossane vi enno har på Vestlandet er produsert ved desse steinbrota. Dette indikerer også at kvernsteinshoggarar i Hyllestad kan ha vore delaktige i produksjonen av steinkrossar.

Kvernstein og steinkrossar vart framstilt ved dei same brota. Dette viser hoggespor på den keltiske krossen i Eivindvik (figur 2). Bergarten viser at krossen stammar frå Hyllestad, og på den eine sida av krosstammen det tydelege spor etter uttak av handkvernsteinar som er hogd frå det same emnet før kros-

*Ein av krossane på Tjora, noko under 2 m høg,
hoggen av granatglimmerskifer frå Hyllestad.
Foto: Bjarne Akse.*

sen vart laga (Baug 2002:68). Funnet viser at det ikkje var egne steinbrot som berre var reservert krossproduksjonen, og kanskje heller ikkje egne steinhoggarar. Vi kan likevel ikkje sjå heilt vekk frå at dei som rådde over steinkrossproduksjonen kan ha knytt til seg utanlandske handverkarar, kanskje i form av avhengige spesialistar. Men i Hyllestad vart det produsert steinkrossar over ein lang periode, kanskje fleire hundre år. Dette gjer det meir sannsynleg at det var lokale og ikkje utanlandske steinhoggarar som vart nytta.

DATERING

Det er svært vanskeleg å gi ei sikker datering på krossmaterialet (Gabrielsen 2002:37ff.). Dei store frittstående steinkrossane stammar frå yngre jernalder, og har kanskje hatt ein funksjon i overgangen mellom heidendom og kristendom. Krossar med runer som kan daterast angir ei tid frå slutten av 900-talet til byrjinga av 1000-talet (Birkeli 1973:24). Dette gjeld t.d. ein kross på Svanøy som mest sannsynleg er produsert i Hyllestad. På grunnlag av runene er krossen datert til seinast byrjinga av 1000-talet (NiYR IV:23, Johnsen 1968:203).

Når det gjeld dei små kyrkjegardskrossane som står att, er det berre dei frå Sogn og Fjordane som ser ut til å vere produsert i Hyllestad. Krossane vart truleg plassert direkte på kyrkjegardane, og stammar dermed frå tida etter av vi fekk vigsla kyrkjegardar i landet (Birkeli 1973:214, 219f.). Det er ikkje utenkjeleg at krossane stammar frå kyrkjegardane si eldste tid. I så fall er det sannsynleg at dei går tilbake til tidleg mellomalder og høg mellomalderen.

Framstillinga av steinkrossar i Hyllestad ser dermed ut til å ha gått føre seg over fleire hundre år, frå yngre jernalder til mellomalderen. Kvernsteinsproduksjonen i området er likevel eldre og også meir omfattande enn krossproduksjonen.

KVEN EIGDE STEINBROTA?

Kven var det som rådde over denne storstilte verksemda i

Hyllestad? For å prøve å finne svar på dette har eg studert eigedomsforholda i Hyllestad i yngre jernalder og mellomalder.

Det viste seg at i mellomalderen var heile det store steinbrotområdet delar av større godseiningar, og Munkeliv kloster og dei lokale prestane i Hyllestad og Øn var dei største eigarane. Korkje før eller etter reformasjonen var det bondeeiige her. Heile det store steinbrotområdet var såleis budd og drive av leigendingar i mellomalderen. Det var ikkje sjølv-eigande bønder her, og vi kan sannsynlegvis snakke om ein elitestyrt produksjon i denne perioden (Baug 2002:90ff.).

Det er også mykje som tyder på at godskonsentrasjonane går tilbake til yngre jernalder. Nye arkeologiske metodar gjer det mulig å undersøke dette nærmare. Her kombinerer ein historiske og arkeologiske kjeldemateriale på ein måte som gjer det mogleg å få innblikk i eigedomsstrukturen i yngre jernalder også. Både Gulatingslova og Magnus Lagabøtes landslov gir indikasjonar på at synlege gravminne frå yngre jernalder (gravhaugar) kan vere eit symbolsk uttrykk for odelsrett til garden. Berre dei som eigde jord kunne markere dette i form av synlege gravminne med gravhaug (Iversen 1999).

I Hyllestad er det registrert graver frå yngre jernalder på fem av 104 gardar, dvs berre ca 5% av gardane har graver frå denne perioden (Baug 2002:98). Dette kan bety at det her var stormannsgods i yngre jernalder også. Særleg på nordsida av Åfjorden er dette tydeleg. Her er Øn den einaste garden med graver frå yngre jernalder, dei omkringliggende gardane er utan gravfunn. Det kan bety at vi her ser konturane av eit stormannsgods med Øn som sentrum i yngre jernalder. I mellomalderen kjem det også kyrkje på garden, noko som underbygger garden sin betydning. I mellomalderen var det faktisk vanleg at lokale stormenn spela ei aktiv rolle i kyrkjebygginga. På austsida av Åfjorden ser det ut til å ha vore ein meir oppsplitta eigarstruktur, og kanskje større grad av bonde-eige, eller og mindre godssamlingar.

Alt tyder på at steinbrota hørte til ulike stormannsgods i yngre jernalder òg, og at fleire lokale stormenn eller høvdingar på denne tida stod bak og kontrollerte produksjonen. Den storstilte produksjonen og eksporten av kvernstein og steinkrossar let seg også lettare å forklare med at det i første fasen har stått stormenn eller høvdingar bak, med ressursar og kontaktnettverk som har gjort ei slik verksemd mogleg.

Kven var det så som stod for hogginga? Trælur og leigendingar har sannsynlegvis slava i brota i fleire hundre år. Framstilling av ulike produkt har kravd spesialisert innsikt i bergart og hoggeteknikk, men truleg var ikkje arbeidet meir avansert enn at dei fleste kunne lære seg det. Det kan òg ha vore ei spesialisering der dei dyktigaste steinhoggarane fekk stå for framstilling av meir kompliserte gjenstandar, som t.d. steinkrossar og gravheller. Det er òg rimeleg å tenke seg at enkelte spesialiserte steinhoggarar har vore etterspurde og hatt ein viss status.

OPPSUMMERING

Arkeologiske undersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad viser at kvernsteinsproduksjonen går tilbake til slutten av

merovingertid/byrjinga av vikingtid. Perioden frå 1000-talet til 1300-talet er perioden med størst aktivitet i dei undersøkte steinbrota.

Kvernsteinane var eksportert over svært store avstandar, og steinbrota i Hyllestad har hatt betydning langt utover den lokale marknaden. Sannsynlegvis er det snakk om ein organisert handel med kvernstein som går tilbake til vikingtid og tidleg mellomalder.

Utvinninga av steinkrossar har gått føre seg i eit mykje kortare tidsrom enn kvernsteinsproduksjonen. Det har likevel vore produsert steinkrossar her i yngre jernalder, og aktiviteten heldt fram utover i mellomalderen. Over halvparten av dei gjenverande steinkrossane på Vestlandet ser ut til å vere produsert i Hyllestad.

Mykje tyder på at det var den politiske eliten i samfunnet som eigde og kontrollerte den storstilte bergverksdrifta i Hyllestad. I yngre jernalder var det sannsynlegvis lokale høvdingar som rådde over verksemda, mens ulike kyrkjelege institusjonar sat med makta i mellomalderen. Dette betyr at menneska som arbeidde og budde i Hyllestad ikkje sjølve eigde og rådde over steinbrotsområdet. Verksemda var sannsynlegvis eigd og kontrollert av samfunnseliten, både i yngre jernalder og mellomalder.

Litteraturliste

- Baug, Irene 2002: *Kvernsteinsbrota i Hyllestad. Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane. Skrift nr. 22.* Kongsberg
- Birkeli, Fridtjov 1973: *Norske steinkors i tidleg mellomalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom.* Oslo
- Carelli, Peter og Peter Kresten 1997: Give us today our daily bread. A study of Late Medieval Quernstones in South Scandinavia. *Acta Archaeologica vol. 68.* s. 109-137. København
- Gabrielsen, Kristine Holme 2002: Vestlandets steinkors. *Monumentalisme I brytingen mellom hedendom og kristendom.* Upublisert hovudfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Iversen, Frode 1999: *Var mellomalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkeologiske avhandlinger og rapporter. Bind 4.* Bergen
- Johnsen, Sannes Ingrid 1968: *Stutruner i vikingtidens innskrifter.* Oslo
- NiYR IV = *Norges innskrifter med de yngre runer. Bind IV.* Olsen, Magnus og Aslak Liestøl 1957. Oslo
- Schön, Volkmar 1995: *Die Mühlsteine von Haithabu und Schleswig. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des mittelalterlichen Mühlenwesens in Nordwesteuropa.* Neunmünster

Hyllestadkrossane - uttrykk for ein tidleg vestlandsk identitet? Nokre frimodige ytringar.

AV PROFESSOR I HISTORIE TORGRIM TITLESTAD

I europeisk politikk i dag har nemninga region blitt eit ord som er langt framme i tida. Så og i Norge. På Vestlandet har fleire politiske grupperingar funne kvarandre for å fremja ein sjølvstendig vestlandsregion. Den noverande vestlandsregionen omfattar som oftast Rogaland i sør og opp til Møre i nord. Nokre vil dra inn Agder og nokre Møre med. Underleg nok: Dette er i og for seg ikkje heilt nye tankar.

VESTLANDET I TIDLEG MELLOMALDER

Det fanst ein slags vestlandsregion truleg så tidleg som på 800-talet, kanskje før. På 900-talet kjenner vi regionen gjennom eit sams lovverk og representasjonssystem: Gulatingset. Det var ikkje politiske parti som fremja integreringa av Vestlandet, men stormannsætter. Den mest sentrale ætta i denne saka frå 800-talet inntil 1000-talet var Hordakåreætta, oppkalla etter Horda-Kåre frå 800-talet. To av dei seinare og mest kjende namna i denne ætta var Håkon den gode og Erling Skjalgsson. Det dramatiske toppunktet i kollektivhistoria til denne ætta er framstilt i møtet mellom vestlendingane og Olav Tryggvason på Gulatingset i Gulen i 996.

Hordakåreætta er velkjend frå kongesogene - og frå ættesoger (Soga om Tord den hardbalne, Stavanger 2004). Men dei omfattande kvernsteins- og steinkrossanlegga som truleg var i bruk frå 700-talet og leverte varer til heile Nord-

Europa har ikkje fått plass i denne litteraturen. No fortel arkeologane ei soge som knapt var kjend tidlegare - ei soge som og har ei maktpolitisk side. Kan historikarane skyta til noko i denne samanhengen?

KVERNSTEINDRIFTA KONTROLLERT AV KONGEMAKTA?

Det finst fleire tankar om kven som har drive dei storfelte Hyllestadsteinbrota som var i drift i hundrevis av år. Har dei vore i eiga til eit lokalt driftlag, i handa til ein lokal stormann eller i eiga til kongemakta frå Harald Hårfagre si tid? Personleg vil eg rekna med at anlegga frå Harald si tid, han var truleg fødd og fostra i Sogn, har vore kontrollerte av kongemakta. Skal vi vera dristige, kan vi i tillegg seia at den første norske kyrkja under Håkon den gode kan ha hatt viktige inntekter frå anlegget. Hyllestadkrossane kan ha vore eit viktig uttrykk for den tidlege kristningsprosessen som kom frå England. Her meiner eg Jan Schumacher har eit sentralt punkt. Krossane er nokså like på dei engelske krossane frå same tida og uttrykkjer ein "minikristenhet", dvs. kristning av avgrensa geografiske område, i dette tilfelle Vestlandet innanfor Gulatingsets rammer. Då tenkjer vi ut på 900-talet på Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane - der vi finn (så og seie alle stein)krossane. På Vestlandet var det vore lagt viktige kristningsfundament lenge før Olav Tryggvason kom.

*Erlingsbautaen på Sola. Kopi av steinkross reist av Erling Skjalgsson (d.1028) sin prest Alvgeir. Inskripsjonen lyder:
"Alvgeir prest reiste denne steinen etter Erling, sin herre, som einsam vart sviken ut or aren (lyftinga bak på skipet) då han slost med Olav"*

Torgrim Titlestad; Erling Skjalgsson, 2002, s 99.

Då Håkon skulle festa makta si, trong han politiske og religiøse markørar. Krossane kan ha vore slike sentrale markørar. Som symbol hadde dei ei umåteleg mykje større kraft enn vi kan førestilla oss i dag. Dei har og ruva i landskapet. Men krossane har ikkje berre symbolisert kongemakta, dei kan og ha vore markørar av ein tidleg vestlandsidentitet innanfor rammene av Gulatingsområdet.

Sidan vi ikkje har noka sikker datering av krossane, kan dei og ha vore laga på Olav Tryggvason si tid, frå 995-1000. Nokre meiner til og med at Olav Haraldsson kan ha hatt ein finger med i spelet. Liksom Håkon den gode kan seiast å ha vore ein engelsk misjonsframstøyt, via kong Adelstein, kan vi seia det same om Olav Tryggvason. Olav hadde og eit nært forhold til den engelske kongemakta, til kong Ethelred II. Problemet med Olav var at han ifylgje sogene "delegerte" makta på Vestlandet til svogeren sin, Erling Skjalgsson. Erling skal ha fått dei same veitslene (inntektene) som sønene til Harald Hårfagre fekk av faren, dvs. 50% - mens han skulle gje dei resterande 50 % til Olav. Dermed kan det vera at det er Erling Skjalgsson, som kristen leiar for Vestlandet, som har reist krossane - eventuelt i samråd med Olav Tryggvason. I så fall kan vi sjå Hyllestadkrossane som uttrykk for alliansen mellom Erling og Olav Tryggvason, med tette band til England i vest.

Det neste alternativet er Olav Haraldsson og styringstida hans frå 1015-30. Det er lite sannsynleg at han fekk reist krossane avdi han støtt låg i strid med Erling Skjalgsson og fordi Erling i storparten av tida under Olav kontrollerte storparten av makta på Vestlandet. Skulle Olav ha sett opp krossane, må det ha vore som markørar av hans makt - ei makt som neppe let seg påvisa på Vestlandet. Det er dessutan vanskeleg å lausriva krossane frå Hyllestadanlegga. Ein mektig hovding som Erling ville neppe la Olav Haraldsson stikka av med inntektene frå anlegget. Han ville sikra seg brorparten av dei sjølv.

ALVGEIR PREST

Det er dessutan ein annan "laus tråd" som kan knyta dei til Erling. Han hadde minst ein prest, Alvgeir. Han er ein av dei første prestane som vi kjenner namnet på i Norge - fordi han rista namnet sitt inn i den svære runekrossen han reiste over Erling Skjalgsson ca. 1029-30. Fritjov Birkeli skreiv ein del om Alvgeir i doktoravhandlinga si om steinkrossane og peika på at han mest sannsynleg var ein mann frå den norrøne busetnaden kring Whitby. Alvgeir kan ha vore ein viktig kontaktlekk til det norrønt-engelske kyrkjelege miljøet kring år 1000. Han kan ha vore ein person som har vore med og planta ein utviklingsdyktig norrøn-engelsk "minikristenhet" i Gulatingsområdet. Sambandet mellom norrøn busetnad i England og vestlendingane kan her vera eit viktig element. Såleis kan krossane over den vestlandske "minikristenheten" og symbolisera ein allianse til den engelske kristenheten.

MANGE UAVKLARTE PROBLEMSTILLINGAR

Drøftinga av betydninga av Hyllestadanlegga er såvidt komen i gang. Arkeologien er ei side av saka. Men historikarane må med og dei må ha ein open tankehorisont. Eitt forhold er dei lokale tilhøva i Hyllestad. Vi må prøva å få vita meir: Kor stor var arbeidstokken? Var det sesong- eller heilårsdrift? Kan vi rekonstruera sosiale forhold for dei som budde og arbeidde i og omkring anlegga? Kva kan vi finna ut om økonomi og maktfolhold knytte til anlegga? Kva rolle spela Hyllestadanlegga i Norge gjennom tidene? Hyllestadanlegga bør og sjåast i eit europeisk perspektiv og "minikristenhets"-problematikken må granskast. Her står enno mykje forskning att.

Ein må heller ikkje gløyma formidlingssida: Hyllestadanlegga og problematikken rundt dei er enno for lite kjent utanfor snevre miljø. Dette er kunnskap som vil vekka interesse langt utanfor Hyllestad.

Grunnsteinar i kristningsverket

AV HISTORIKAR OG JOURNALIST JOHS. B. THUE

Steinkrossane våre høyrer til blant dei eldste vitnemåla om kristen påverknad i landet vårt. Slike krossar finn vi særleg på Vestlandet, og kan såleis reknast som eit identitetsmerke for vestlendingen. Krossane har i lang tid vore emne for religionshistoriske drøftingar. Det er såleis berre to år sidan biskop Ernst Baasland gav ut boka " Korsfylket: Rogalands røtter inn i vår tid". Både tittelen og innhaldet i boka er delvis propagandistisk. Etter Baasland er Rogaland det første Kristfylket i landet. Han hevdar også at Rogaland er dårleg handsama i rikshistoria vår, og at Rogaland blei kristna lenge før slaget på Stiklestad i 1030.⁽¹⁾

I denne artikkelen skal vi sjå at dei små krossane på kyrkjegarden på Hyllestad kan vera blant dei eldste vitnemåla om kristen tru i landet vårt, og at Hyllestad såleis fortener ein plass i rikshistoria, kanskje på linje med Rogaland. Eg gjer likevel merksam på at det er mine tankar og mine utval av kjelder og litteratur som fører fram til ein slik konklusjon, og eg vedgår ope at denne konklusjonen byggjer på nokre historiske tankesprang. Dette tankespranget er kome til i eit skjeringspunkt mellom synspunkta til kyrkjehistorikar og biskop Fridtjov Birkeli, som har skrive om krossane våre og det første kristningsverket, og professor Andreas Holmsen, vår første og største agrarhistorikar. Midt i 1930-åra skreiv Andreas Holmsen den store programartikkelen sin i serien "Norske Bygder" om den økonomiske og administrative saga i Sogn.⁽²⁾ Birkeli sine

synspunkt, som forresten blei møtt med ein storm av motførestillingar i det faghistoriske miljøet, men som er aksepterte i dag, ligg i botn for drøftingane mine om krosshogginga i Hyllestad.

DET STORE FØREDØMET

På mange vis er artikkelen til Holmsen det store føredømet til mykje av den materialistiske historieskrivinga i landet vårt, etter 1930. Han byggjer opp arbeidet sitt etter inngåande studiar av jordebøker med landskyldoppgåver. Han ser ut til å ha gått gjennom dei fleste diplom som vedkjem Sogn i mellomalderen. Diploma er rettsdokument slik som skøyter, vitne- og domsbrev pluss reine embetsskriv. Gjennom denne kjeldebruken og utrekningar, med grunnlag i desse kjeldene, kjem Holmsen fram til nokre konklusjonar som vi skal sjå nærmare på her, og som vi skal drøfta i lys av kvernstein- og krosshogginga i Hyllestad som eigentleg er ein ny kunnskap som Andreas Holmsen ikkje kjende omfanget av. Det gjorde forresten heller ikkje Fridtjof Birkeli då han skreiv si avhandling. Denne avhandlinga er enno ei grunnbok for å skjønna korleis landet vårt blei kristna.

Andreas Holmsen finn stor skilnad mellom Indre og Ytre Sogn på fleire sentrale, økonomiske område. Før eg går meir konkret inn på desse skilnadene, og refererer dei, kan

det vera på sin plass å dra opp nokre viktige utviklings-
trekk når det gjeld verdsleg og geistleg styring frå 1100 til
1350, som er den administrative grotida vår. Gjennom
denne administrative grotida blei Norge ein stat. Vi tar
berre med det som har relevans for vårt historiske synsfelt:
Krossar og kvernstein.

Frå først av var kyrkjeskippnaden heilt folkeleg. Han byg-
de på det norske bondesamfunnet. Men gjennom heile
1100- og 1200-talet gjekk det føre seg ein kyrkjeleg vekst
som grov fotfestet bort frå den folkelege skipnaden. Den
harde, kyrkjelege tiendskatten vart tvinga inn på bøndene
på heile Vestlandet. Dette skjedde i tida før 1150.
Samstundes tok kongen til å krevja inn ein part av
leidangsytingane.

Desse ytingane blei dessutan auka jamnleg. Kyrkjemakta
blei sentralisert under bisp. Domsmakta blei delt mellom
konge og kyrkje. Det blei ein ålmenn tendens til at stadig
større område av kvart einskild menneske sitt liv blei lagde
inn under tilsyn frå samfunnet. Norge blei ikkje berre ein
stat i denne tidbolken. Landet blei også sivilisert. Dessutan
ser vi at dei som gjorde næringsarbeidet, på land og sjø,
ikkje lenger blei representerte av sine egne folk der makta
sat, men av representantar for styresmaktene.

Attom alt dette gjekk det føre seg ei økonomisk og sosial
utvikling, sjølvsagt. Det gjer det alltid. Hovudtrekket var at
godseigedomane auka veldig i denne tidbolken. Alt frå
slutten av 1000-talet og fram til Svartedauden steig det
stadig fram nye jordeigarar. I Ytre Sogn var Losna-ætta
ei slik jordeigarar. Korleis denne ætta fekk slik rikdom og
makt, er det uråd å seia noko visst om. Men jordeigarar
rekrutterte snart det høgpresteskapet, som på si side,
saman med dei vanlege prestane, fekk under seg det
mektige kyrkjegodset. Etter mykje strid lærde snart både
kyrkja sine folk og den verdslege makta ein ting, skriv
Holmsen: "å stå saman og skapa sams organ for makti si
yver dei som skaffa dei rikdomen deira: bøndene".

BYGDA ÅFJORDEN

Ein svært stor jordeigar på Vestlandet i mellomalderen var
Munkeliv eller St. Mikals kloster. Benediktinermunkane
på Nordnes i Bergen gjekk saktmodige gjennom dagane
med tidebøner og askese. Så langt dei makta, heldt dei seg
borte frå kjønnsleg omgong med kvinner. Dei fasta og bad.
I røyndomen var likevel mange av dei kyniske under-
trykkjarar og spekulantar. Men dei var flinke bokhaldarar,
og dette bokhaldet gjev oss innsyn i eigedomstilhøva i vårt
område i mellomalderen. Klosteret deira låg på Strandsida i
Bergen. På slutten av 1100-talet hadde dette klosteret hand
over 135 gardpartar av totalt 720 i Ytre Sogn, som i denne
tida strekte seg frå Kvamsøy til Utvær. 15 av desse gard-
partane/gardane låg i kvernsteinslandet langs Åfjorden.
Klosteret hadde fått gardane med slikt berg som fundas eller
startkapital av kong Øystein i 1130-åra.

I Munkeliv sine jordebøker, som vi har avskrift av
frå 1400-talet, men som tvillaust har mykje eldre førelegg,
vert altså 15 gardar/gardpartar frå alle kantar av Hyllestad
nemnde. Dei låg " i Åfyrd", blir det skrive. Åfjorden er
såleis eitt av dei få bygdenamna i Sogn og Sunnfjord frå
mellomalderen. Ingen gard heiter nemleg Åfjord, men
bygda fekk dette namnet. Innafor det geografiske området
som blei kalla Åfjorden låg det Munkelivsgardar langt
innerter fjorden, gjennom nordre delen av Bø sokn og heilt
inn til Lavik. Dette galdt gardane Bruås, Espeland og
Hjelmeland.

Bygda Åfjorden låg dessutan i grenselandet mellom
Sogn og Sunnfjord. Den gamle grenselinja mellom Ask-
voll og Lavik skipreide her gjekk frå Espelandsvatnet og
derifrå ut til sørsida av Hyllestadfjorden. Sogn sin part blei
heile neset mellom Åfjorden og Sognefjorden. Dei gamle
Øn og Hyllestad sokner blei kløyvde. Før Svartedauden
låg forresten begge desse soknene til Sunnfjord i kyrkjeleg
meining, men Bø sokn hørde til Sogn. Kyrkjene i desse
soknene hadde alle namnet sitt etter garden som dei stod

på, ikkje etter bygda. Då den nye kyrkja på Hyllestad blei bygd og vigsla i 1880, tok ho med seg namnet frå Hyllestad-garden endå ho blei oppsett på Myklebust-grunn. I samandregen form kan vi seia: Den verdslege grensa er eldre enn den kyrkjelege. Denne grensa må gå attende til vikingtida, ja, kan henda er ho endå eldre.

KULTSTADER I LIFJORDEN

Med utgangspunkt i denne grensa kan vi nærma oss noko vi kan kalla for bygdeorganiseringa før kristendommen. Bygdeorganiseringa må nemleg ha ein samanheng med grensene. Derfor skal vi sjå på bygda Åfjorden slik ho stig fram for oss før trusskiftet, i såkalla heiden tid. Etter Holmsen, og det er ein logisk tanke, fortel bygdenamn som til dømes Åfjorden, at dei førkristne bygdene hadde ei fast organisering, som også inkluderte sterke religiøse element. Desse religiøse elementa kan vi finna att i stadnamna våre. Ei etterprøving på dette området syner at eit hov og ein leikvoll som har lege attmed Lifjorden, lyt ha vore den gamle kultstaden for denne Åfjordbygda. Dei gamle stadnamna som minner oss om dette er Hovland, som rett og slett tyder hovet sitt land. Lundeland og Lekva – av Leikvangr eller Leikvin er også knytt til den førkristne religionsutøvinga. Andre heidne kultstader finst det få spor etter langs Åfjorden, utanom kanskje Sognnes, som kan ha noko med gudinna Såga å gjera. Men dette er uvisst. For Sognnes kan også røstast attende til "sog" , som er skummet etter straumvirvlane på sjø og hav.

Andre slike bygdenamn i Sogn, ved sida av Åfjorden, er Systrond, Solvorn, Gaupne, Jostedal, Luster, Årdal, Lærdal, Borgund, Aurland, Vik og Arnafjord. På heile det lange stykket frå Arnafjord til og ut til Lifjorden finst det berre to heilagnamn frå den førkristne tida, om vi då ser bort frå Sognnes, og dette er: Hovland i Vadheimsfjorden og Odinsland i Fuglsetfjorden.

FLYTTERØRSLE MOT KYSTEN

I utgreiinga si tar Holmsen utgangspunkt i Oluf Rygh sitt storverk Norske Gaardnavne (20 bind 1897-1936).⁽³⁾ Gjennom studiet sitt av namnegardane i landet etablerte Rygh bestemte metodiske prinsipp for klassifiseringa av dette enorme materialet. Ved hjelp av desse prinsippa freista han å bestemma alderen på gardsnamn, og setja opp ni klassar etter etterlekkane på gardsnamna. Dette arbeidet blei forresten både utdjupa og vidareført av Magnus Olsen. Etter Ryghs kronologiske skjema ser dette aldersskjema slik ut for dei gardsnamna som vi skal møta i denne artikkelen: -vin, -heim, -land, -stad, -set. – Vin, som tyder gras-slette, var levande namneskikk både i eldre jernalder og heilt ned til vikingtida. Slike yngre –vinnamn har bevart v slik som i Lekva i Lifjorden. –land blei nytta i namne-gjevinga i eldre jernalder, men også inn i yngre jernalder og var bl.a. ein produktiv namnelekk på Shetland og Orknøyane under landnåmet der på 800-talet. – stad var levande namneform både i vikingtida og i tida før,600-800. – setgardane blei først og fremst tatt opp i vikingtida.

Etter Holmsen sin grundige gjennomgang av stadnamna i Sogn, og tolkingane hans med grunnlag i desse, må store delar av Ytre Sogn blitt folkesett frå 500-talet og utetter mot kristningstida på 1000-talet. I Ytre Sogn har så mykje som 88,7 prosent av gardane endeleg på –heim,-vin, -land, -stad,-set. Vi finn det same i Sunnfjord. Der finst det berre 7 – vingardar, 14 –heimgardar, men heile 156 gardar på –land, -set, og – stad.

Etter Holmsen sitt syn skuldast landnåmet eller opp-taking av nye gardar i kystbygdene våre at det rett og slett var overfolking i dei indre bygdene. Han meiner altså at det gjekk føre seg ei omfattande flytterørsle frå dei inste fjordbygdene til kyststroka i tida frå 500-talet og utover. Holmsen meiner også at denne flytterørsle ikkje slutta med landnåmet av kysten vår, men flytteferda gjekk over havet, særleg til Island, men også til Shetland og Orknøyane. Her

*Steinkross på Kvitsøy. Hoggen
av granatglimmerskifer frå
Hyllestad, ca. 4 m høg.
Foto: Torgrim Tittlestad.*

*Steinkross på Hyllestad gamle kyrkjegard.
Foto: Karl Hjelmeland*

kan vi skyta inn at dette synet og denne forklaringa er ålment akseptert av historikarane våre. Holmsen finn forresten att den same rørsla om lag 1000 år seinare. Også då meiner han at dei indre bygdene våre var overfolka. Dette resulterte i den svære utvandringa til USA. Denne forklaringa er derimot sterkt omdiskutert.

Trass den omfattande flytterørsla fram mot år 1000 var likevel dei yste bygdene tunt folkesette gjennom heile mellomalderen. Etter dei utrekningane som Holmsen gjer med grunnlag i fleire kjelder, kan det ikkje ha budd meir enn tusen menneske i bygdene vest for Kvamsøy og heilt ut til Utvær. Vi må likevel understreka at alle utrekningane til Holmsen føreset at desse bygdene var reine jordbruksbygder eller havre- og februksbygder. Han byggjer alle utrekningane sine på kjelder som er knytte til den tradisjonelle gardsdrifta. Det seier seg sjølv at dette ikkje gjev eit rett bilete av dei røynelege næringsstrukturelle forholda i kystbygdene våre, der utkomet kom frå fisket, meir enn frå åkrar og fjøs. Derfor må talet på innbyggjarar i Ytre Sogn liggja over det som Holmsen reknar seg fram til. Kor stort dette talet var, er det uråd å seia noko visst om.

KYRKJA PÅ HYLLESTAD

Med dette i mente vender vi attende til kross- og kvernsteinslandet vårt Ytre Sogn: Dei kring 30 kvadratkm langs Åfjorden. Kyrkja der blei reist på ein – stad gard, Hyllestad, som er det tilnærma geografiske midtpunktet i kvernsteinslandet. Rett ved sida av kyrkja på Hyllestad ligg Myklebust, som tyder den store bustaden, og som også er eit -stadnamn. Eg tolkar dette namnet slik at dette var ein stad der det budde mykje folk. Etter dette fekk heile bygda, og seinare heradet, namnet etter kyrkjestaden. Vi merkar oss også at Hyllestadkyrkja blei reist nær det økonomiske steinsenteret i området, mellom Rønset og Myklebust. Til vanleg var det slik at kristningspolitikken vår gjekk ut på å

gjera dei gamle heilagstadene, hov eller lund, om til kyrkjestad. Dei som kristna landet vårt, var store strategar. Dei fylte berre det gamle med noko nytt. Men dette skjedde altså ikkje i Hyllestad.

Det blei aldri bygd noko kyrkje i Lifjorden, der dei gamle heilagstadene låg. Her kan vi kanskje moderera oss noko: På Hovland i Lifjorden er det ein stad som blei kalla for Kyrkjebakken. Der syner det spor etter ein steinsett veg, arbeid på ein annan måte enn vanlege gardsvegar.⁽⁴⁾ Kanskje var det likevel ein kristen møtestad på Hovland, i den første kristingstida. Flytterørsla mot havet, som Holmsen dokumenterer, førte heller ikkje til at dei mobile indresogningane bar i seg ei så sterk tru på æsene at dette trusgrunnlaget nedfelte seg i eitt einaste av dei nye stadnamna. Men på Myklebust var det ein gravhaug heilt fram til om lag 1850.⁽⁵⁾ Det var også ein gravhaug på Skiveneset.

Eigentleg er vi midt i folkevandringstida. Vi veit at det blei hogge kvernstein i Hyllestad i alle fall på 700-talet. Så djupt grov Irene Baug. Og her har eg lyst til å skyta inn: Både historien om krossane på Vestlandskysten og kvernsteinshogginga i Hyllestad høyrer heime blant dei meir kompliserte delane av historien vår. Vi veit i røynda svært lite. Kjeldene er vage og usikre. Vi veit likevel at både kross- og kvernsteinhogging fann stad i Hyllestad. Her blei kvernsteinane til, og i alle fall 15 av dei største krossane på Vestlandet blei hogne her. Sjølsagt er talet på krossar høgre fordi mange krossar er blitt borte. Mange stader er det berre stadnamn som vitnar om at det har stått ein kross, som no er fjerna og flata med jorda.

TEKNOLOGI

Det er mi røynsle at til meir komplisert eit historisk emne er til smartare er det å stilla enkle spørsmål. Det spørsmålet eg vil stilla er dette: Korleis blei steinhoggarane på Hyllestad opplærte? Kvar hadde dei teknologi-kunnskapane sine frå?

Eitt står fast: Den nye teknologien kravde store spesialkunnskapar om material og teknikk. Den blei heilt sikkert tilpassa og modifisert før den fungerte i ein såkalla sosio-økonomisk kontekst på Hyllestad.⁽⁶⁾ På ålment grunnlag kan vi også seia at i mange tilfelle blir slik ny teknologi forbetra etter kvart. Teknologien på Hyllestad på dette område låg på eit topp-europeisk nivå. Det syner spreingsmønsteret. Kvernsteinane frå Hyllestad var marknadsvinnarar, krossane sameleis.

Dessutan veit vi jo at vellukka teknologioverføring vil vera avhengig av einskildpersonar som kan den aktuelle teknologien. Desse teknologi-overføringane måtte skje direkte, utan mellommenn. Ein studerer seg ikkje til kvernstein- eller krosshoggar, etter skinnbrev. Vi talar om ei visuell-motorisk opplæring. Du ser på og lærer ved sjølvprøving. Vi kan altså sjå føre oss følgjande to alternativ: Fagfolka kom utafra, frå eit etablert steinhoggarmiljø i Europa. Dette må ha skjedd før 700-talet. Einskildpersonar med spesielle kunnskapar blei flytta eller rekrutterte til Hyllestad på grunn av kunnskapane sine. På Hyllestad var det nemleg fjell å hogga i, og skog til å laga kol av. Der kunne kvernsteinar løysast frå fjellet, og granatglimmerskiferen var eit ypperleg emne, nettopp for forming av kvernsteinar som kunne knusa korn. Det andre alternativet vi kan sjå føre oss er at norske steinhoggarar drog til utlandet for å setja seg inn i ein ny teknologi eller for å skaffa seg teknologisk kompetanse på eit felt. Dette alternativet trur eg likevel lite på. Kort og godt: Kompetansen på dette området tilhørde ei gruppe menn som kom utafra, til Hyllestad. Var dei hordar eller ryger eller langobardar eller heimførte trælær? Det må vera ein logisk tanke at dei kom frå det området som kvernsteinane blei eksporterte til, altså det området som i dag utgjer Danmark, Sør-Sverige og delar av Balticum. Bak denne eksporten låg det forresten ein nærmast ufatteleg logistikk. Historiefaget er fullt av det ufattelege, det uskjønelege. Skal ein finna opp-

havet til den første steinhoggaren i Hyllestad, må ein nok leita sørover, til kvernsteinsmiljøa i Tyskland.

KROSSANE

Her kan det vera på sin plass å gå inn på krossane. Korleis blei dei tinga og hogne? Den rimelegaste tanken er sjølv sagt at ein stormann kom til Hyllestad og fortalde korleis han ynskte at krossen skulle vera og sjå ut. Eit slikt utgangspunkt og ein slik framgangsmåte heldt seg i dei norske bygdesamfunna heilt fram til om lag 1900. Dette galdt innafor det visuelt-motoriske handverksarbeidsområdet, såleis innafor jektebyggjinga. Den forma som desse krossane fekk, avspeglar såleis den religiøse påverknaden til oppdragsgjeveren. Nokre krossar fekk ei utforming som kan røstast attende til irsk påverknad. Andre att blei påverka av kontinental krossforming.

Vi kan straks slå fast at å hogga ein kross, som til dømes Krossen i Korssundet, må ha vore ein av dei mest kompliserte, tekniske operasjonane som kan ha funnest i samfunnet vårt i tida før 1000. Det er til og med ein komplisert operasjon i våre dagar, med vårt utstyr. Først måtte krossen formast i berget, med høgd og breidde. Men å løysa den frå berget? Heil, utan at stykke brotna av. Eit sjansespel utan like. Ein kross er ikkje berre ein kross. Det har Fridtjov Birkeli synt oss. Ein kross kan ha ulik symbolkraft og ulikt opphav. Her veit vi at den kvadratiske krossen, med like lange armar, er 1500 år eldre enn kristendommen. Denne krossen symboliserte ikkje eit omgrepsinnhald med krossfesting.

I den merkelege boka "Da Vinci-Koden" av Dan Brown, ein bestseljar utan like, blir denne kvadratiske krossen tolka slik at i urkristendommen det jamvekt mellom menn og kvinne. Dei krossane som vi ser på Hyllestad, og som også fanst på Kyrkjebø, har eldre opphav enn den langstamma, latinske krossen som knyter seg opp mot kross-

festing. Denne krossen blei oppfunnen av romarane som eit torturinstrument. Denne krossen har altså ei valdeleg historie – sjølv namna kross og krusifiks kan såleis røytast attende til det latinske ordet cruciare – torturera. Likevel er krossen sjølv sentralmotivet for den kristne læra. Svært interessant er det såleis at stavangerarkeologen Per Hernæs har påvist at 15 av 35 graver i Rogaland frå 500- til 800-talet innheldt kristne indikatorar som krossar og andre gjenstandar.

KYRKJEGARDEN PÅ HYLLESTAD

Vi har tidlegare nemnt Hyllestad-kyrkja. Her finst det tre mindre steinkrossar, som er uløyseleg knytte til den gamle kyrkja og den gamle gravstaden. No tenkjer eg ålmenn-historisk att: Dei eldste kristne Gudhus blei gjerne bygde over kristne gravstader. Gravstaden var ukrenkeleg etter gamal romersk lov. Kyrkjegarden blei såleis opphaveleg ikkje lagd rundt kyrkja, slik vi gjerne trur, men kyrkja blei bygd på kyrkjegarden, der gravene var. I dei baltiske områda er det framleis slik at gravstadene ligg inne i skoglundar. Desse gravstadene skil seg frå våre gravstader. Det var forresten ikkje berre små og store krossar som blei hogne i dette fagmiljøet. I Ortnevik finst ei merkeleg gravplate, som er komen til bygda gjennom Fasting-familien. Kvar ho eigentleg låg, kva for gravstad ho er henta frå er det ingen som veit. Men gravplata er hoggen i Hyllestad, og er komen til etter kontinental påverknad⁽⁸⁾

Og så kan vi gje oss i kast med litt namnetolking att: Hyllestad tyder beint fram ein roleg stad, ein venleg stad. Hylli tyder også velvilje, nåde eller ynde. Alle gravstader må vera rolege og venlege. Hyllestad, med utsynet sitt, med roa si, med den rolege landskapsforma er ytre sett den perfekte gravstaden, bortsett frå at han er våtlend. Derfor trur eg at dei små og likearma steinkrossane som vi finn på Hyllestad gamle kyrkjegard, må vera blant dei eldste vitne-

måla vi har om kristen sed og kristen skikk i landet vårt. Dei er sette opp, kan henda som gravsteinar, kan henda som ei kristen innhegning av ein roleg stad, der dei døde fekk kvila i fred. Krossen blei nemleg oppfatta som symbol for alle heilage og vernande guddommelege krefter.⁽⁹⁾ I samband med gravmonument tidleg i mellomalderen finn vi fleire slike likeforma krossar i Skandinavia, såleis til dømes i Saleby, i Vestergøtland.

GRUNNSTEINAR I KRISTNINGSSOGA

Når vi skriv dette slik, er det også fordi dei eldste jorbøkene våre fortel at krossane kunne ha innkome, krossfe, kross-skatt. Dei hadde, i økonomisk forstand, klåre likskapstrekk med kyrkjene. Bjørgynjar Kalfskinn fortel om alle kyrkjer, med eignelutar og inntekter frå 1300 til 1350. Nokre krossar hadde inntekter og gudsteneste, på lik linje med kyrkjene. Krossen i Korssundet og krossen i Vevring åtte kyr og fekk inntekter av kuleiga.⁽¹⁰⁾ Mykje truleg hadde også krossen på Krosshaug langs Hatlemsstranda slike inntekter. Steinkrossane var altså sjølvstendige religiøse kultstader. Dette finn vi også att i omtalen av den utflytte sognajenta Aud den kvassøyge: "Aud bad bønene sine på Krossholar. Der let ho reisa kross, for ho var døypt og fast i trua", les vi om henne. Oppstilling og dyrking av kross var nemleg vanleg på Island, og dette kan vera ein skipnad som landnåmsfolket tok med seg frå heimegrendene sine i Norge, men vi gjer merksam på at denne råderike Aud hadde vore både i Dublin og Skottland før ho slo seg ned på Island og fekk livskvelden sin der.

Dersom vi no tenkjer ålmenn-historisk, og logisk att, kan det vel knapt vera tvil om at krossane må vera eldre enn kyrkjene. Dei var enklare å setja opp enn ei kyrkje. Det er vidare ein logisk tanke at dei små krossane blei hogne før dei store og langarma. Dette gjev oss denne konklusjonen: Dei små krossane, slik vi finn dei på gamle Hyllestad

kyrkjegard, kan vera grunnsteinar i den norske kristnings-soga. Og dei er hogne på Hyllestad, og dei står på Hyllestad enno. Ein slik konklusjon kan føra oss attende til 700-talet. På denne tida var det aktivitet i kvernsteinsberga, og frå den tida er det funne teikn frå kristendommen i Storhaug-grava på Karmøy. Her er det bl.a.funne eit voksllys som blir knytt til kristen liturgi. Lite tyder på at dette

sporet på Karmøy er den einaste staden på Vestlandet der folk var kristne så tidleg som på 700-talet. Arkeologane skulle ta til å interessera seg for den gamle kyrkjegarden på Hyllestad for det er berre dei som kan gje oss dei svara som vi brenn etter å få svar på, og som kan vera med å endra synet vårt på tidleg norsk mellomalder.

Notar

1. Ernst Baasland: Korsfylket: Rogalands røtter inn i vår tid. Mosaikk forlag. Stavanger 2003.
Denne boka har skapt sterk debatt i avisene i Rogaland, og er blitt delvis slakta som historisk arbeid.
2. Andreas Holmsen: Økonomisk og administrativ historie. Norske Bygder.Bind IV. Bergen 1937
3. Om dette sjå t.d.: Per Sveaas Andersen: Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130. Oslo 1972
4. Th.Aaberg: Kyrkjorne i Hyllestad i gamal tid. Florø 1929
5. Aaberg s.11
6. Gunnar Nerheim: Tysklands rolle i norsk industrialisering fram til andre verdenskrig.s.114. I boka Tyskland Norge. Den lange historia. Red.Jarle Simensen. Oslo 1999.
7. Ingrid Fuglestvedt og Per Hærnes: Rituell kommunikasjon i yngre jernalder. s.144-147. Nordsjøen- Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 94/95. Stavanger 1996.
8. Thor Pundsnes: Gravplata i Ortnevik. Ortnevik kyrkje 75 år. U.å.
9. Sjå t.d. Olav Bø om dette i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. Bind IX.s.183. Oslo 1964.
Mykje av dei realhistoriske opplysningane er henta frå dette leksikonet, særleg bind IX, om krossar. Der finst også fylldige litteraturtilvisingar.

”Kva tyder desse steinane?”¹

Om steinkorsene i lys av den kristne tradisjonen.

AV FØRSTEAMANUENSIS JAN SCHUMACHER

Tause står de der i landskapet og for lengst har kjeden av muntlig overlevering, som kan hende en gang hadde noe å fortelle om opphav, opphørt å eksistere. Steinkorsene på Vestlandet har ikke lenger noen fortolkere. Heller ikke de sparsomme skriftlige kildene som inneholder glimt av den brytningstiden da en ny religion begynte å vinne terreng på våre breddegrader, heller ikke disse kildene har noe å fortelle om hvorfor steinkorsene ble reist, og hvilken rolle de spilte i folks forestillingsverden.

SÅ MANGE SPØRSMÅL ...

Det har vært vanlig å spørre om disse minnesmerkene har handlet om politikk eller religion. Dreier det seg om en markering av den nære allianse mellom herskermakt og kristendom som var så karakteristisk for denne siste fasen av kristningsprosessen i våre områder? Eller markerte steinkorsene samlingssteder under åpen himmel der det ble feiret gudstjeneste før man kom så langt at de første kirkene kunne reises? Er det snakk om virkemidler fra de første misjonærenes side i deres forsøk på å utbre kristendommen?

Det siste er lite sannsynlig. En så omfattende produksjon av steinkors som den som ble dokumentert under seminaret på Hyllestad i 2004, peker i retning av at steinkorsene er blitt til gjennom en eller annen form for samspill mellom lokale folk som visste hvordan en skulle hugge i stein og

oppdragsgivere som det er vanskelig å forestille seg som fremmede. Steinkorsene er ikke noe som misjonærer har reist. Som vi skal se om litt, så forutsetter de at kristendommen har vært i landet en tid, med andre ord så forteller de en historie. At de første misjonærene som dukket opp for å forkynne en ny tro, har båret et lite kors i hånden når de prekte om Kristus – slik det ofte er blitt fremstilt på bilder fra en langt senere tid – kan man ikke se bort fra. Noen av de samtidige kildene vi har som beskriver munkemisjonærer i tidlig middelalder, har faktisk dette trekket med. Men da er det snakk om kors som setter et stempel eller merke på et enkeltmenneske, mens det for steinkorsenes vedkommende handler om markører i landskapet.

Vi vet en del om denne bruken av korstegn for å ”utmerke” enkeltmennesker. Funn i form av henge-kors fra det samme tidsrommet som steinkorsene ble reist ute i landskapet på Vestlandet, viser at det er et markant flertall av kvinner som kan knyttes til slike bærbare korsmerker. Flere konklusjoner har vært forsøkt trukket av dette funnmaterialet.² For det første at skikken med å bære et korsmerke på brystet ser ut til å ha vært et karakteristisk kvinnefenomen. For det andre – og dette gjelder hovedsakelig for de østlige delene av Skandinavia – kan det se ut som om menn har sørget for å reise minnesmerker med innskrifter og korsmerker etter seg,³ mens kvinnene har båret kors på brystet. For det tredje er forekomsten av slike funn av korsmerker en indika-

sjon på at vi i liten grad har tatt spørsmålet om kvinnes rolle i kristningsprosessen på alvor.⁴ Og endelig, så kan det se ut til at både henge-kors og store landskapskors hørte til den første fasen i kristendommens historie i vårt land.

I de områdene der henge-korsene dukker opp – og det var ikke de områdene hvor vi finner våre steinkors – forsvinner de sent på 1000-tallet. Det er nærliggende å tenke at henge-korsene på en eller annen måte gjenspeiler det vi kunne kalle for en etableringsfase i kristendommens historie.

Dreier det seg om en praksis som var karakteristisk for det vi kunne kalle førstegenerasjonene av de som kom under påvirkning fra kristendommen? Kan en tilsvarende tankegang være relevant for å forstå steinkorsene under åpne himmel, og i så tilfelle, på hvilken måte skulle det at steinkorsene hørte hjemme i den første etableringsfasen legge føringer for hvordan de er å forstå?

TANKEVERDENEN TIL MIDDEL-ALDERMENNEN

Nå har vi allerede antydning ved å sammenstille korsmonumenter med andre former for korsframstillinger og deres bruk, at korstegnet i denne perioden av kristendommens historie hadde et stort og omfattende bruksområde. Og innenfor disse bruksområdene må en regne med at korstegnet var meningsbærende langt på vei langs de samme linjer. Det skulle for eksempel bety at dersom vi vet noe om korstegnet og dets bruk innenfor en sammenheng, så kan vi regne med at den mening, eller kan hende bedre – den kraft som korset ble tillagt, kunne tenkes å flyttes over til områder der korset dukket opp i annerledes sammenhenger og i en annerledes utforming.

Hvorfor sier jeg dette? Fordi jeg tror at det er vanskelig å forestille seg steinkorsene som rent utvendige maktsymboler. Jeg medgir at slik lar de seg lett betrakte fra vårt ståsted. Vi har forlenget lært oss at politikk og religion burde være to

atskilte områder av livet, områder som styres etter vidt forskjellige lover. Men det å sortere skarpt mellom religiøs overbevisning – som det er vanskelig å si noe sikkert om – og vilje til makt – som langt lettere lar seg analysere – er og forblir vanskelig når vi kommer til middelalderen. En slik sortering forutsetter nemlig at datidens mennesker var preget av en noenlunde tilsvarende mentalitet som den vi moderne handler og tenker ut ifra. Men det er slett ikke sikkert at slik var tilfelle. Tvert imot må vi alltid spørre oss selv når vi studerer tekster eller gjenstander fra fortiden: i hvilken grad er det mulig å forstå de tanker og ideer som har frambrakt slike kulturgjenstander, eller var fortidens mennesker så fremmede for oss i sin tankegang og i sin framferd at vår forståelse av fortiden aldri kan bli annet enn stykkevis.

I denne forbindelse dreier det seg om grensene mellom religion og makt som framstår som flytende sett med våre øyne. Fra vårt ståsted er det nærliggende å tenke at kongene og stormennene vi hører om i kristningshistorien, brukte religionen for å oppnå makt. Følgelig fantes det et rom for slike beregnende overlegninger som så å si var uavhengig av det som hadde med de guddommelige maktene å gjøre.

Men så abstrakt var ikke makt på den tiden, og de språklige uttrykkene, symbolene og fortellingene som beskrev hva makt var for noe, var teofore ord, symboler og fortellinger. Vi må huske at vi enda ikke er kommet dit hen at et språk basert på begreper og logikkens regler har etablert seg mellom menneskenes verden og den usynlige verden. Et slikt paradigmeskifte skulle riktignok komme i løpet av middelalderen, men det var først godt over et hundreår etter steinkorsenes tid.

Den gang steinkorsene ble reist, befinner vi oss ennå på en tid da ordene og symbolene er langt mer enn beholdere for tanker eller henvisninger til et meningsinnhold som befinner seg utenfor språket. Den gang var språk fylt av et nærvær. Ord og symboler kunne gjøre skade, slik som for eksempel

nidstangen. Så lenge den stod der, virket den. Det lå en makt i tegnet som tilsynelatende var overmenneskelig. Dette hadde med ordenes rekkevidde å gjøre, til tider også med utsigerens mangel på kontroll over utsagnet.

Et klassisk eksempel på dette er historien om Jefta fra Dommerboken i Det gamle testamente. Han hadde avlagt et løfte til Gud om at det første som møtte ham i døren dersom han kom velberget hjem fra striden mot ammonittene, skulle ofres som brennoffer. Når det viste seg å være datteren hans, var det ingen vei utenom. Jefta hadde gitt Gud et løfte og det kunne ikke trekkes tilbake eller gjøres usagt.

KORSENE S ROLLE I SAMTIDEN

Det er innenfor en slik forståelse av språk, symboler og virkelighet vi også må forestille oss steinkorsene. De påminte om noe, de forkynte noe, de henviste til noe, samtidig som de, det er min påstand, representerte et nærvær for datidens mennesker, et nærvær av den usynlige guden som folket var begynt å tro på. Og hans tegn i landskapet betydde følgelig at landskapet ikke lenger var det samme. En endring hadde funnet sted.

Slike krefter lar seg sammenligne med det som de små korsene ”symboliserte”. Når ”symboliserte” er satt u anførselstegn, er det fordi vårt ord symbol har innebygd i seg en distanse mellom symbolet, tegnet, ordet på den ene siden og det som dette ”stod for”, som vi sier, og som befinner seg et annet sted, det være seg i den usynlige verden, eller i tankene våre. Slike finstilte oppfatninger om ord og symboler skulle en komme til å utvikle innenfor middelalderen. Det skulle bli om å gjøre å understreke at symbolene i kirken ”stod for” den hellige.

Ett unntak var imidlertid viktig i middelalderen, og det var brødet og vinen i den kristne nattverden. Det var ikke noe symbol, men virkelig det helliges nærvær midt i verden.

Å skjelve mellom symbol og sakrament på denne måten –

for det var dette det hele dreide seg om – skulle komme i og med mer avanserte former for teologisk tenkning som ble utviklet i katedralskoler og i universiteter

Men steinkorsene våre hører hjemme i en tidligere fase, og de spiller derfor en rolle i folks livsverden som går utover det vi vanligvis tenker på når vi hører ord som ”symbol”. Skjønt ”rolle” er i denne forbindelse et litt for svakt ord. Korset har vært det grunnleggende orienteringspunktet, et ”verdens-tre” midt i det lokale, et kosmologisk holdpunkt. Det har hatt en utstråling som tåler sammenligning med ordene til Moses i beretningen i Andre Mosebok om den brennende busk: ”Ta dine sko av deg! For det sted du står på, er hellig jord”.

KORSETS MAKT

Hva var det for slags makt korset utstrålte og hvilke forestillinger gjorde man seg om dette? To stikkord kan benyttes til å omskrive korsets makt: en makt til å beslaglegge og en makt til å beskytte. Slik var meningen som ble tillagt den bruken av korstegnet som fant sted på det enkelte individ og i forbindelse med dåpen. Denne ritene som innlemmet menn og kvinner i kristenheten ble kalt med mange navn i den kristne tradisjonen.

Dåpsritualet slik vi kjenner det fra tiden rundt år tusen omfattet en rekke enkeltelementer som vi ikke skal gå inn på her.⁵ Ett av disse elementene var imidlertid korstegnet på pannen til dåpskandidaten. På gresk var dette blitt omtalt som et ”seg!”, men ordet som ble benyttet kunne også anvendes om merking av eiendom, for eksempel gjeteren som brennemerket sauene sine for å kunne kjenne dem igjen og kreve eierskap.⁶

Det latinske kirkespråket kom tidlig til å benytte ordet signaculum. Dette ordet benyttet den kirkelige forfatteren Rimbart seg av når han skulle beskrive hvordan noen av de hedningene som hørte misjonsbiskopen Ansgar preke på

To rikt dekorerte steinkrossar frå landsbyen Sandbach, Chesire, England. Frå 700-800-talet. Krossarmane øvst vart øydelagde av puritanske kristne på 1600-talet. Foto: Jan Schumacher.

handelsstedet Birka gikk med på å bli katekumener. Dette skulle angivelig ha skjedd ved at de lot seg tegne med et segl – *signaculum*, og ikke hvilket som helst tegn, men *signaculum crucis* – korsets tegn. Med denne korstegningen kunne de blant annet få adgang til kirkehuset, forteller Rimbert.⁷

Nå har det latinske ordet *signaculum* en interessant forhistorie. Det ble nemlig anvendt om den skikken som gikk ut på at romerske soldater ble merket når de gikk inn i armeen. Det ble benyttet tatovering i rekruttens hånd eller underarm, og merket som ble benyttet var en forkortelse av generalens navn.

Hvordan ble det så satt merke på dem som ville bli katekumener etter å ha hørt for eksempel Ansgar preke? Og hva innebar den merking med kors som vi hører om i kildene på denne tiden, og som går under navnet primsigning? Det har vært gjettet på at slike små henge-kors som var beregnet på å bæres på brystet, og som vi har omtalt ovenfor, har gjenspeilt en virkning av misjonsaktivitet, og at de skulle fortelle oss at det dreide seg om folk som var villige til å la seg døpe.⁸

”.. Å BLI MERKET MED KORSTEGN..”

Vi kan ikke her gå inn på de ennå mange uløste spørsmålene rundt primsigningen, om det er mulig å snakke om en ”primsigningsrite”, slik noen av kildene synes å forutsette, hvor utbredt den var osv. Det er imidlertid høyst sannsynlig at det å bli merket med korstegn betydde at vedkommende fra nå av tilhørte Kristus – det var jo hans tegn som her ble benyttet som segl. I overført mening kunne en da si at noe lignende kunne gjelde for et landskap, at det kunne underlegges en ny hersker ved at denne herrens hærmerke ble reist synlig for alle i landskapet.

Hvordan ble katekumenene påført korstegnet? Er det mulig å forestille seg at tatovering ble tatt i bruk for å markere denne overgangen for livet, at de kristne med andre ord

skulle ha overtatt denne skikken fra den romerske hæren? Vi vet ikke, og vi kan av gode grunner ikke finne noe spor etter slikt.⁹ Det er fristende å tenke at et brystkors har tjent samme nytten og kraftfylt symbolisert hvilken sammenheng eieren tilhørte og hvis eiendom man var.

I den eldre kirkelige tradisjonen fantes det mange eksempler på at forestillingen knyttet til korsmerking av individet spilte en viktig rolle. Slik merking hadde som vi allerede har understreket, klar forbindelse til dåpsriten, ja korstegnet var en del av dåpsritualet så langt bakover som vi er i stand til å følge det i kildene. Men kildene forteller om en varierende plassering av korsmerkingen i forhold til den sentrale dåpsriten, neddykkingen i vann under påkallelse av den treeige Gud. Merking av eiendom, av buskap eller slaver, samt innrulleringen av soldater hører med til det som har vært oppfattet som motstykker til korsmerkingen.

Felles for slike analogier fra dagliglivet er at samtlige handler om et eiendomsforhold som også innbefattet vern og beskyttelse.

Når Gud gjennom korstegnet gjorde gjeldende eiendomsbesitterens krav på den som bar det, hva var det i neste omgang det samme tegnet var tenkt å beskytte mot? Kildene forteller oss at det først og fremst var de usynlige maktene korstegnet beskyttet mot. I det hele tatt stod kampen mot de onde maktene eller demonene sentralt i den kristne dåpen slik den var blitt forrettet i de første århundrene, og dette motivet var klart til stede i den ritus for dåpen som ble benyttet rundt år tusen.

Ikke på noe punkt synes avstanden mellom den gamle kirkes dåpsritus og det dåpsritualet som vi kjenner fra vår egen tid, å være så stor som nettopp her. I forbindelse med dåpsriten var merkingen med korstegnet ett av de sterke virkemidlene for å jage de onde åndene vekk fra den eller de som skulle døpes. Demonene skulle gjennom korsmerkingen skremmes fra å kreve besittelse over mennesket. De stedlige religionene var blitt oppfattet av de kristne som et

besnærende tankespinn hvorigjennom de onde maktene hadde kunnet utøve en okkupasjon av menneskene, deres tanker og viljer.

Underveis til dåp var korstegnet en markering av at denne form for okkupasjon nå var i ferd med å måtte gi tapt. Kors-tegnet ikke bare markerte denne seieren, men selve tegnet var noe av det ondskapens makter fryktet aller mest. Kors-tegnet fortalte at den dømte ikke lenger hørte til de onde åndenes hær. Og han eller hun trengte bare å tegne dette korsmerket, så ville den onde måtte vike tilbake og straks gripe til flukten.

KORSENE I LANDSKAPET

Igjen lar det seg gjøre å trekke analogier mellom korsmerkingen av mennesket og plasseringen av korsmerker i landskapet. Så vel et landskap som et menneske kan tas i besittelse, og korsmerket vitner om eierskap på samme vis som merking av folk eller fe. Var korset hugget i stein, så kunne det i tillegg vitne om et varig eierskap. Dette materialet hadde man i andre deler av kristenheten begynt å ta i bruk som det eneste fullt ut aksepterte materiale til å bygge kirker med siden de skulle stå der ”inntil verdens ende”.

Slike idealer lærte man som kjent å lempe på her nord. Skulle det overhode kunne bygges kirker i noenlunde omfang, så var treverk det mest nærliggende materiale. Slik hadde kelterne gjort, og islendingene gjorde likeså.

De grovt tilhogde steinkorsene kunne imidlertid slå et varig vern om landskapet der de stod. Samtidig bød de på beskyttelse, fordi korset som vi allerede har sett, var et virkekräftig tegn som skulle gjøre det nærmest umulig for onde makter å kunne ferdes rundt i landskapet. På dette viset kan steinkorsene ha handlet om en grensedraging i landskapet, en markering av grensene for ”garden” i den norrøne betydning- en av dette ordet.

Slike monumenter som steinkorsene utgjorde et nettverk

hvis fremste oppgave bestod i å være datidens kollektive erindring. Selve ordet ”monument” stammer fra et latinsk ord som betyr å huske. Når vi skal huske noe fra fortiden, leter vi først og fremst etter tall. Når var det dette eller hint hendte? Spør vi, og prøver å hente fram det korrekte årstallet.

I dag er det mange som vil hevde at det var skriftkulturens seier som har lært oss å spørre på den måten. I samfunn der flertallet ikke behersker skrive- og lesekunsten, ble fortiden erindret på en annen måte. I slike samfunn var hvor? det viktigste spørsmålet som kunne stilles, også når det gjaldt fortiden. Menneskeskapte inngrep i landskapet representerte oppmagasinert fortid i den forstand at de var foranledninger til fortellinger.

Slikt potensial kunne også de iøynefallende trekkene besitte som ikke var forårsaket av mennesker, og som følge- lig kunne ha navn som knyttet dem til gudene, til overmen- neskelige makter, eller – etter hvert som kristendommen rykket fram, til kristne heroer eller helgener, hvis legender kunne gjengi historier om hvorledes de hadde satt spor etter seg i landskapet.

Her tror vi at kristningsprosessen var forbundet med en ganske så omfattende ny måte å ”lese” landskapet på. Det skulle fortelle en ny historie knyttet til ”Kvite-Krist” og hans menn, de som var kommet til det høye nord for å bringe evangeliets lys og varme. Den fortiden som lå i land- skapet måtte endres ettersom det var en ny makt som nå rådde. Her var helgenkulten til stor hjelp, siden den allerede helt fra starten av hadde uttrykt seg gjennom fortellinger som skulle komme til å vise seg å ha en enestående evne til ”vandre lange strekninger. Huler og kløfter, steinsprang og dype tjern kunne bli bærere av historier som berettet om hellige menn og kvinner. I denne ”landskapets retorikk” mener jeg at også steinkorsene hører hjemme.

Plasserer vi steinkorsene innenfor denne sammenhengen, får de en viktig funksjon som bærere av fortid – fortid i betydningen av fortellinger om hvor dette eller hint hadde

skjedd. Påstår vi dette om steinkorsenes funksjon, vil det måtte få konsekvenser for hvordan disse korsene skal "leses". Det vil da ikke være fruktbart å betrakte en slik korsskulptur isolert fra det landskapet det befinner seg i. Hører steinkorsene hjemme innenfor en mentalitet som den vi her har skissert, vil korsenes plassering i landskapet og mulige forhold til andre iøynefallende "minnesmerker" i landskapet være av betydning.

Slike lesninger av kors i landskap skal vi ikke begi oss inn på her. Dette er snarere en oppgave som krever et bredt spekter av kunnskap. Steinkorsene er et velegnet objekt for en tverrfaglig tilnærming. Det vi skal bruke resten av denne artikkelen til, er å se på noen fortellinger knyttet til korstegn plassert under åpen himmel, og som vi kjenner fra den kristne kulturen rundt år tusen.

".. FORTELLINGER KNYTTET TIL KORSTEGN.."

I tråd med det som har vært framhevet tidligere, og som nærmest er å regne som et urokkelig premiss for vår kunnskap om steinkorsene, så stammer de fra de britiske øyer.¹⁰ Og derfra henter vi også noen av de mest markante tekstene som omhandler korset i alle de funksjonene som vi nå har sett på etter tur: som symbol, som virkekraftig tegn og som monument, dvs. bærer av fortellinger som ble ansett som grunnleggende viktig for det landskapet der korset var plassert.

Vi har altså satt oss det beskjedne mål å gjøre rede for noen av de forestillingene vi kan finne om korstegnet i den kulturkretsen som i særegen grad utgjorde konteksten for den avgjørende fasen i kristningen av i særlig grad de vestnorske områdene, der kristningen etterlot et landskap med korsmonumenter.

Det første vi vil nevne, har å gjøre med det viktige forholdet at kristendommen på den tiden var knyttet til to innbyrdes svært ulike kulturer: en latinkyndig skriftkultur og en muntlig kultur, som befant seg på et helt annet nivå, eller

rettere sagt: hadde helt andre språklige ressurser til sin rådighet når kristendommens innhold og mening skulle uttrykkes.

Sett i forhold til denne komplekse kulturen legger vi merke til at korset spilte en overmåte viktig og framtreddende rolle som symbol og kultgjenstand innenfor begge leire. Videre er det verdt å understreke at tekster som ble anvendt i forbindelse med korstilbedelse, hører til de liturgiske tekster som ble oversatt til det angelsaksiske mål, og som det er grunn til å tro ble anvendt også utenfor klosterinstitusjonene der tekstene var produsert. *Adoro te* – latin for "jeg tilber deg" – er navnet på en krans av meditative bønner som vi kjenner fra datidens klostre, og hvis innhold er sentrert rundt korset. Og nettopp slike bønner var det som fant veien til angelsaksisk språkdrakt.

I løpet av det 10. og 11. århundre ble det laget ordninger som skulle regulere blant annet gudstjenestelivet i de angelsaksiske klostrene. På 900-tallet dreide det seg om den klosterreformen som hadde erkebiskop Dunstan som frontfigur og biskop Æthelwold av Winchester som hovedstrateg. Foranledningen til reformen var delvis at Benedikts gamle klosterregel nå skulle være enerådende. Det fikk som konsekvens at den i mange henseender mangelfulle ordningen for liturgien gjennom året måtte utfylles. benedikts regel skulle være grunnlov, men den måtte utfylles med forskrifter som regulerte de gudstjenesteformene som hadde kommet til i tradisjonen og som etter hvert var blitt sedvane.

Noen slike former var riktignok langt eldre enn Benedikts regel, og blant disse kan vi regne tilbedelsen av korset på langfredag. Denne hyllingen av korset var en del av den dramatiske gjenopplevelsen av begivenhetene fra evangeliet som fant sted hver langfredag, og som blant annet omfattet en symbolsk gravlegging av klosteret i klosterkirkens korparti. Et forseggjort kors gjorde nytten som Kristi rollefigur i et stilisert liturgisk spill. Særlig interessant er det i den forbindelse å legge merke til hvorledes denne bruken av korset

ble tillagt en særlig virkning hos dem som ble regnet blant de "ulærde", eller som var for "nyfødte" i kristendommen å regne. Begge uttrykkene brukes faktisk når *Regularis Concordia* beskriver denne gode skikken som er blitt tatt i bruk mange steder.

Forfatterne bak den samlingen av sedvaneregler for klostrene som gikk under navnet *Regularis Concordia*, og som ble vedtatt i 973, har øyensynlig tillagt korstilbedelsen som de beskriver, stor virkekraft også på dem som ikke kunne lese. Det rimer også med forekomsten av oversettelser av bønner til korset til angelsaksisk tungemål. Da erkebiskop Lanfranc eksakt hundre år senere satte opp statutter for munkene i Canterbury, er det igjen verdt å merke seg hvordan korstilbedelsen har bevart sin plass. Både *Regularis Concordia* og *Lanfranc Decretum* hører med når historien om korsets plass i fromhetslivets historie rundt år 1000 skal fortelles.

Fra norsk sammenheng er det nok å nevne Lilli Gjerløvs undersøkelser som konkluderte med at begge disse tekstene fra monastisk miljø i den angelsaksiske (og etter hvert under Lanfranc episkopat normanniske) kirke har vært kjent også i den unge norske kirken.¹¹

At korset kunne spille en rolle, eller sagt på en annen måte, var i stand til å personifisere Kristus selv, har vi et enestående eksempel på innenfor den religiøse diktningen på angelsaksisk tungemål. Igjen er vi tilbake til siste halvdel av 900-tallet, og til det store kvadet som går under navnet *Drømmen om korset*, og som befinner seg i den såkalte *Vercelli-boken*, en manuskriptsamling fra ca. 975, som av grunner vi ikke vet, fant veien fra Sør-England til den lille italienske byen Vercelli.¹²

Det finnes en forbindelse mellom dette kvadet og steinkors. Åtte linjer fra kvadet ble nemlig hugget inn med runetegn på et ca. fem meter høyt, rikt dekorert steinkors. Dette korset var reist i nærheten av det nåværende Dumfries i Skottland, og kalles for Ruthwell-korset etter navnet på

landsbyen det står i. Forskerne daterer Ruthwell-korset til 730-årene, noen få av dem så langt tilbake som til siste halvdel av 600-tallet.

Det angelsaksiske kvadet er et godt eksempel på bredden i hva korsmerket kunne symbolisere. Hos den ukjente skalden kretser korset ikke bare om fortiden. Korsets rolle er ikke over i det øyeblikket Kristus blir tatt ned av korset. I likhet med ham blir også korset gravlagt og skjult, i likhet med Kristus blir korset reist opp" av sin grav, det vil si det blir gjenfunnet og opphøyd til heder og verdighet som en juvelprydet relikvie. I tillegg har korset en rolle å spille i skaldens framtid:

"jeg ser frem mot den dagen da Herrens kors / som jeg her på jorden så i mitt syn / skal hente meg herfra og føre meg dit / til den store glede, den himmelske herlighet / hvor Guds folk er samlet til evig fest". "

Da skal Menneskesønnens tegn (*signum*) vise seg på himmelen" het det i en av de apokalyptiske talene i evangeliene (Matt 24:30), og det uten tvil slike uttrykk som ligger bak den utvidede symbolske mening som er så karakteristisk for kvadet. Korset personifiserer både den oppstandne Kristus og den kosmiske Kristus som ved tidenes ende skal holde dom.

KORSMESSEN

Denne korsymbolikken knytter helt tydelig til andre historier enn den som vi finner i Det nye testamente. Forfatteren til *Drømmen om korset* har kjent til de to andre historiene om korset som helt fra 700-tallet var fast forankret i den engelske kirkens festkalender. To ganger om året ble det feiret korsmesse, nærmere bestemt i mai og i september.

Korsmessen om våren var til minne om hvorledes korset angivelig skulle ha blitt funnet av Helena, mor til den første kristne keiseren Konstantin. Det var under en pilegrimsreise til Jerusalem hun angivelig skulle ha funnet korset. Temaet

for festen om høsten var korsets opphøyelse, og denne festen var til minne om at Jesu kors på 600-tallet angivelig var blitt stjålet av perserkongen, for så å bli gjenerobret av den bysantinske keiseren Heraklios.

I prekener til disse festene finner vi disse fortellingene gjengitt. I tillegg er det et stort dikt i den før omtalte Vercelli-boken som handler om keiserinne Helena. Der er fortellingen om Helena utpenslet i detaljer, samtidig som den er knyttet sammen med en tredje fortelling. Fra mange kilder kjenner vi beretningen om det merkelige omskiftet som skjedde med keiser Konstantin etter at han angivelig skulle ha sett et tegn under himmelen, som senere ble tydet til å være et seierstegn. Versjonen fra diktet *Helena* har mange avvikende trekk fra de eldste versjonene som vi kjenner av denne tradisjonen. Mest interessant kan hende er den entydige identifikasjonen av dette tegnet til å være nettopp korset. For å si det slik, på Konstantins egen tid var det ikke innlysende at det var dette tegnet som skulle signalisere Kristus som Herre.

Langt mer nærliggende er det å tenke i retning av chi-romerket, de to første bokstavene i det greske navnet Christos. Mellom 300- og 900-tallet ble det imidlertid vanlig å omtale korset som hærmerke – *vexillum* som det het på latin. Rundt år 600 hadde poeten *Venantius Fortunatus* skrevet hymner ”til ære for det hellige korset”, og fra da av anses uttrykket ”hærmerke” som et innarbeidet topos når korset blir omtalt.

MUNKEN BEDAS HISTORIE

Fra tidlig på 700-tallet har vi en litterær kilde som viser hvordan denne utviklingen har skjedd. Korset er blitt seiersmerke, og fortellingen om keiser Konstantin er blitt flyttet nordover til England og blitt knyttet sammen med skikken å reise kors ute under åpen himmel.

Det er i Bedas kirkehistorie vi finner historien om den

northumbriske kongen Oswald og om hvordan han seiret mot sine hedenske fiender. Beda, som døde i 730, var munk i Jarrow på nordvestkysten av England, hvor han skapte en rekke betydelige bibelkommentarer, prekensamlinger, leilighetsskrifter og altså også en historie om kristendommen blant angelsakserne, en bok som er den mest verdifulle enkeltkilden vi har til denne delen av kirkehistorien.

Når Beda forteller historie så gjør han det på en måte som var vanlig blant munkene i tidlig middelalder. Bak historien hans kan den som har lest mye, med letthet oppdage andre historier. Slike ”undertekster” som vi vil kalle det i dag, skal bidra til å tolke den hendelsen som forfatteren forteller; Begivenheten får tyngde ved den utspiller seg på en måte som har hendt tidligere, i en annen sammenheng og til en annen tid. Slike stadige gjentatte mønstre skulle blant annet signalisere at overjordiske makter på en eller annen måte hadde en finger med i spillet i det som hendte.

I historien om kong Oswalds seier ved Heavensfield fra tredje bok i Bedas kirkehistorie framstår Oswald som en Konstantin i Northumbria som seierer i kraft av korsmerket.¹³ Samtidig plantes denne gamle fortellingen inn i northumbrisk jord ved at Beda lar kongen reise et kors i stedet for å bruke Kristi tegn som hærmerke. Oswald lar reise et kors av tre, og Beda skildrer hvordan kongen selv aktivt deltar i arbeidet. Så samler han fylkingen sin om korset der de holder bønn før slaget, og de får til slutt den seieren som de hadde bedt om. Dette stedet ble et bønne- og valfartssted vet Beda å berette. Mange underer skal ha skjedd der, folk skal ha blitt helbredet, alt sammen som et tegn på kongens tro og som et minne om den. ”Like til i våre dager”, heter det, ”er det mange som har hatt for vane å skjære små fliser av dette hellige korset, som de så har blandet i vann; dette vannet er blitt gitt til både folk og fe som en drikk, eller de har blitt stenket av det, og straks har de blitt friske.”

At stedet ble kalt Heavensfield allerede før kong Oswald

Krossen i Krossteigen i Eivindvik, 2,65 m høg. Denne kan ha hatt sitt opphav i samband med gulatingstaden. Like ved ligg kyrkja, og ved kyrkjegardsmuren står endå ein kross. Denne har spor av kvernsteinsuttak.

Foto: Bjarne Akse.

ledet sine tropper i et slag der, er bare rett og rimelig i følge Beda. Navnet inneholdt en spådom om det som skulle skje der, nemlig at det himmelske seierstegnet (*caeleste trophaeum*) skulle bli reist der. Interessant er også det som Beda mener å vite om hvordan munkene fra et kloster i nærheten tok i bruk dette stedet som en kultplass, der de årlig feiret messe ved korset. ”Nylig har munkene bygget og vigslat en kirke der, og dermed har stedet fått ytterligere hellighet og ære; og det med god grunn, for det har seg slik at det ikke fantes noe tegn på kristen tro, ingen kirke, intet alter i hele dette området, før denne nye hærfører (i.e. Oswald), tilskyndet av sin oppriktige tro, reiste korsets hellige tegn (*sacra crucis signum*) før han gikk i striden mot sine fiender”.

Slaget ved Heavensfield utspiller seg på 600-tallet i det området som senere skulle bli kjent for den største forekomsten av frittstående steinkors. I så hensende er beretningen fra Beda interessant av mange grunner. Vi ser her vitnesbyrd om korset brukt både som et tegn for å markere militær seier, eller sagt på en annen måte, at det er en hærfører som krever dette landskapet som sin eiendom. Der nest forteller Beda hvorledes et oppreist kors kunne bli et kultsted, et sted både for bønn og feiring av den hellige messe, altså med samme nytten som et kirkehus.

Det er i denne sammenheng verd å merke seg at han sier om stedet der dette utspilte seg, at det fikk ”ytterligere hellighet og ære” da det ble bygget en kirke der. Kan vi bak en slik formulering øyne en konflikt mellom noen som ville reise kirkehus og andre som mente at et kors kunne gjøre nytten? Kan vi tenke oss en motsetning mellom noen som påstod at bare alteret kunne være helligsted, mens andre ville anse korset som likeså hellig? For korset var hellig, selv om det ikke var det samme korset som Kristus bokstavelig hang på under langfredagen, så burde folk bøye seg for det hellige kors i Jesu navn. Slik het det i en preken for korsmesse skrevet av en angelsaksisk abbed (*Aelfric av Eynsham*) på slutten av 900-tallet. ”Selv om vi ikke har det

korset frelseren hang på, så har vi et som ligner, og derfor er det hellig og til dette korset bøyer vi oss når vi ber til vår himmelske Herre”..

DE FØRSTE KORSREISERE

Tilbake til Bedas beretning om slaget på Heavensfield, så knytter Beda forbindelse mellom korskult og munkeklostrene. Det er også det bildet som i dag dominerer innenfor forskningen. Slik om lag er det bildet som vi har av forekomsten av frittstående steinkors:¹⁴ forekomsten av slike kors var knyttet til et belte fra vest mot øst i det nordlige England. Det blir også antatt at klostrene har drevet steinbrudd og verksteder som har hugget til korsene, og som blant annet har utviklet de formene for utsmykning som blant annet Ruthwell-korset er et unikt eksempel på. Debatten om billedprogrammet på Ruthwell-korset peker i retning av at motivene er hentet fra fortellinger fra Bibel, tradisjon og liturgi som synes å ha klosterlivet som fellesnevner. Det er altså i klostrene denne skikken ser ut til å ha hatt sin basis.

Nok et kvad fra 900-tallets manuskriptsamlinger bekrefter dette, og det er diktet om Guthlac, et kvad som nok er langt eldre enn manuskriptfunnet fra siste halvdel av 900-tallet. Munken Guthlac skal ifølge tradisjonen ha levd rundt år 700, og han blir i diktet skildret som en eneboer eller eremitt, som hadde sitt eget sted der han kunne trekke seg tilbake for å tilbringe tiden i ensom bønn og kamp mot de onde maktene, slik som vi hører om i beretningene om de første ørkenfedrene. I diktet fortelles det om hvorledes Guthlac slo seg ned i ødemarken, langt fra folk og ble beskyttet av en engel. Guthlac sammenlignes med en hærfører, som tar et stykke land i besittelse. Med åndelige våpen og rustninger utstyrte han seg, heter det i kvadet, og så tilføyes det: ”han gjorde plassen hellig og til merke reiste han opp Kristi kors”.¹⁵

I denne skildringen er det synlige korset i landskapet knyttet til forestillinger om vern. Nærmest side om side i kvadet omtales verneengelen og korset, og munken Guthlac framstår som et åndelig motstykke til kong Oswald. Han er en kriger som kjemper mot usynlige åndsmakter.

KORSETS ROLLE HOS ALLMENHETEN

Slike synlige symboler på nærværet av klosterfolk ser tidlig ut til å ha blitt etterlignet av ”vanlige” folk. En tidlig henvisning til dette forekommer i et vita som ble skrevet på 700-tallet og som gjengir livshistorien til en angelsaksisk munk, den hellige *Willibald*, som virket som misjonær blant germanske stammer på kontinentet. Historien om Willibald forteller om hvordan han allerede som barn ble utpekt til å bli munk, og foreldrene ”ofret” den unge gutten til Gud. ”Foreldrene var svært engstelige og uvisse om hvilken skjebne som ventet sønnen deres, så de tok og ofret ham til vår Herre og Frelzers hellige kors. Og dette gjorde de ikke i kirken, men ved foten av et kors. For på gårdene til edle og gode saksere er det en skikk at man har et kors vigslet til vår Herre. Det blir holdt høyt i ære, og slike kors er reist på et framtrødende sted (på gården) og det er beregnet for at de som vil, daglig kan forrette bønnene sine der”.¹⁶

Teksten forteller oss to viktige ting. På den tiden da dette ble skrevet, og det antas at det er snakk om engang i siste halvdel av 700-tallet, er oppreiste steinkors i ferd med å bli utbredt i det lokale miljø; tegnet er ikke reservert høvdinge, heller ikke munkene, som ble kalt for ”Kristi soldater”, men det kan markere vern og være et kultsted også på gårdene. Det andre vi får vite, er at denne tradisjonen ser ut til å ha vært fremmed i det miljøet der vitaet om Willibald er skrevet. For sine lesere på Kontinentet må forfatteren forklare hvordan skikken er blant de ”edle saksere” på de britiske øyer.

NORDISKE MYTER PÅVIRKER STEINKORSENE

For å gjøre en lang historie kort, så ser skikken med å reise steinkors ut til å ha smittet over på de nye bosetterne som rundt år 800 og framover begynner å melde sin ankomst i disse områdene. I tråd med denne utviklingen endrer steinkorsene karakter. Dels dukker nye motiver opp, motiver som ser ut til å reflektere nordisk mytestoff. Det ser ut til at noen har villet bringe forestillingene om den kosmiske kampen mellom gode og onde makter bokstavelig talt inn under korsets makt til å fortolke tilværelsen.¹⁷

Men i takt med at slike kors får en videre utbredelse, blir de også etter hvert enklere. Billedutsmykningene forsvinner og vi står etter hvert igjen med de ”rene” korsene, lik dem som ble reist på norsk jord. Stilen forteller oss imidlertid at forbildene en gang var blitt sett på den andre siden av Nordsjøen.

Vi har i denne artikkelen forsøkt gjennom noen eksempler å vise hvordan korset ble lest og tydet i den kristne tradisjonen rundt år 1000. Vi har funnet at korset har vært et ”sterkt” symbol i den betydningen at det kunne henviser til mange fortellinger og forestillinger i tradisjonen. Langfredagens begivenheter var, som vi har sett, bare en av disse fortellingene. Keiser Konstantins seier var en annen, og vi har også antydning hvordan korset i landskapet kunne stå for vern og beskyttelse i kampen mot onde åndsmakter, et motiv som stod sterkt i klostertradisjonen. At vi her står overfor en bruk av korstegnet hvor det var likhetstrekk mellom det individuelle og det kollektive, har vi funnet sannsynlig. Likesom korstegnet over den dømte ble ansett som virkekraftig til å drive ondskap på flukt, slik må korsmerkene i landskapet ha blitt oppfattet som tegn på et varig vern, etablert som resultat av en seier der selve landet er kommet inn under kristendommens makt. Men samtidig kunne korsmerket markere kultstedet der de nye Krist-troende kunne samles fra gårdene til bønn. Seierssted eller kultsted, den ene

tydningen utelukker ikke den andre, noe som nettopp er karakteristisk for det vi har omtalt som et sterkt symbol.

Nå finnes det nok en fortelling som kan knyttes til kors-tegnet, og i særdeleshet til et kors hugget i stein og reist ute under åpen himmel. En generell tendens ved kristendommen rundt år 1000 har blant annet vært omtalt som den markante innflytelsen fra Det gamle testamente.¹⁸ Oppfatningen av den kristne kongen i denne tiden er bare ett eksempel. Keiser Karl den store ble kalt for den nye David. Et annet motiv fra historiebøkene i Det gamle testamente var fortellingene om landnåmet i Josvaboken. Det er her vi blant annet støter på opplysningene om hvorledes Josva lot reise steiner til minne om hvordan folket var blitt brakt inn i landet som Gud hadde skjendet dem. (Josvaboken kap. 4, og kap 24)

”MIKROKRISTENHETER”

”Hva betyr disse steinene?” Slik skulle ettertiden komme til å spørre i følge forfatterne av Josvaboken.¹⁹ Var også steinkorsene ment å være bærere av en liknende erindring om hvordan den nye guden, Kvite-Krist hadde gjort ”landnåm” i Norge? Et entydig svar på dette får vi nok aldri, men som hypotese fortjener den å nevnes. Med tanke på den geografisk sett begrensede forekomsten av steinkors, kan en slik hypotese sies å samsvare med en lignende hypotese som den tyske forskeren *H. D. Kahl* i sin tid framsatte om forskjellene mellom bestemmelsene vedrørende kristenretten i henholdsvis østnorsk og vestnorsk tradisjon.²⁰ Han mente å ha registrert at den sistnevnte tradisjonen langt sterkere fram-

holdt det prinsipielle skillet mellom det å være døpt og det å være hedning. De samme strenge straffebestemmelsene overfor hedningene finnes ikke i tilsvarende østnorske tradisjoner, og på lignende vis forholdt det seg også med det svenske og danske materialet.

Denne angivelige motsetningen mellom vestnordisk og østnordisk kristenrett forklarer Kahl ved hjelp av en hypotese vedrørende karakteren av den vestnordiske kristningen. Den har hatt karakter av konfrontasjon og har hatt forbindelse til en tradisjon med røtter i en gammeltestamentlig misjonstanke. Kjennetegnende for denne misjonsoppfatningen har vært en forestilling om misjon som ”landnåm”, forbundet med et ønske om en utryddelse av hedenske innslag. Slik forstått skulle steinkorsene markere en annektering av landskapet som også inneholdt en klar advarsel til enhver som ennå ikke hadde føyd seg etter den nye troen krav og tatt ved dåpen.

Forstår vi steinkorsene på bakgrunn av en slik hypotese – og mer enn en hypotese kan heller ikke dette synspunktet gjøre krav på å være – føyer de seg også inn i bildet av kristningen av Norge som en mangslungen prosess. Kanskje er steinkorsene på Vestlandet et av de siste eksemplene vi har på det mangfold av ”mikrokristenheter” i Europas randsoner som i dag framheves som et viktig særpreg ved kristendommen i tidlig middelalder.²¹

Steinkorsene på Vestlandet signaliserer at dette området har sin kristningshistorie, mens andre områder har sin. Dette nyanserer vårt tradisjonelle bilde av kristningen av Norge. Det var neppe en enhetlig prosess, men tvert om en prosess med regionale særtrekk.

Notar

1 Josvaboken 4, 21

2 Se M. Carver (ed) ,The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300. York 2003, særlig bidragene av Stecker og Gräslund.

3 Carver, anf. arb.. side 490.

4 Carver anf. arb.side 484

- 5 Jf. Jan Schumacher, "Dåpsritual og dåpspraksis i tidlig middelalder" i: PRISMET 4 (2003)
- 6 Jf. kapitlet "The Sphargis" i J. Danielou, *The Bible and the Liturgy*. Notre Dame, Indiana 1966 s. 54-69
- 7 Jf. O. Tveito, *Ad fines orbis terrae*. En studie i primær trosformidling i nordisk kristningskontekst. Dr. avhandling . Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo 2004 s. 280-297
- 8 Se Carver anf. arb. s. 475.
- 9 Se artikkelen "Tätowierung" i: *Lexicon des Mittelalters München* 2002 [1999] bind 8, sp.490
- 10 I norsk sammenheng har F. Birkeli lagt et solid grunnlag gjennom sine studier av de norske steinkorsene og deres forhold til tilsvarende angelsaksiske steinkors; se også den oppdaterte oversikten i M. Lapidge et al (red), *The Blackwell Encyclopedic of Anglo-Saxon England* Oxford 1999 s. 129 f ("Crosses, stone"); et eldre arbeid som gir et utmerket oppsummering fra britisk hold er: R. Cramp, *Early Northumbrian Stone Sculpture*. Jarrow Lectures: 1965.
- 11 L. Gjerløw, *Adoratio crucis: the Regularis Concordia and the Decreta Lanfranci*; manuscript studies in the early medieval Church of Norway. Oslo: 1961.
- 12 For en norsk oversettelse av dette kvadet, se A. Sandved, *Vers fra vest: Gammelengelske dikt i utvalg*. (Thorleif Dahls Kulturbibliotek) Oslo: 1987 s. 63-71; til innholdet i kvadet, se J. Schumacher, "Drømmen om korset - og angelsaksisk spiritualitet" i: *Ung teologi* 2003: 36(2):73-89.
- 13 Norsk utgave: *Beda Venerabilis: Anglernes kirkes historie*. oversatt av Else Schjøth. [Thorleif Dahls Kulturbibliotek] Oslo: 1979.
- 14 Se oppsummering hos Lapidge op.cit. og litteraturhenvisningene der.
- 15 En oversettelse til moderne engelsk finnes hos S.A.J. Bradley, *Anglo-Saxon Poetry* London 1995 s. 254f
- 16 Fra den såkalte "Hodoeporican of St. Willibold", oversettelse til moderne engelsk i Th. F.X. Noble og Th. Head (eds), *Soldiers of Christ: saints and saints lives from late antiquity and the early Middle ages*. University Park, Pa. 1995. s. 141 ff.
- 17 Et eksempel på dette er det såkalte "Gosforth-korset" fra det 10. århundre; om ikonografien på dette korset, se G. Danbolts bidrag i A. Andrén (ed), *Medeltidens fødsel*. Lund 1989 og Lapidge, anf. arb. s. 214.
- 18 Se til dette bl.a. J. Lynch, *The Medieval Church: A brief history*. London 1992 s. 183-186.
- 19 Se Josvaboken kap. 4
- 20 Til det følgende, se O. Tveito, anf. arb. s. 291-294.
- 21 Til uttrykket "mikrokristenheter", se P. Brown, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity A.D. 200-1000*. 2nd ed. Oxford s. 356-379 og min egen drøfting av dette perspektivet på kristningen av Norge i kapitlet "Kristendommen i tidlig middelalder" i A. Bugge Amundsen (red), *Norsk religionshistorie*, (under utgivelse).

*Hyllestad gamle kyrkjegard, med ein steinkross i kvart hjørne. Den støypte muren syner kvar kyrkja stod, og staden ligg lunt til under fjellet, sør- og vestvendt.
Foto: Gisle Borgen.*

Korsreiserne. Hvem lot reise steinkors?

AV CAND. PHILOL., ARKEOLOG KRISTINE HOLME GABRIELSEN

INNLEDNING

Bakgrunnen for denne artikkelen er min hovedfagsoppgave i arkeologi ved Universitetet i Bergen høsten 2002. Tema var her de store steinkorsene som finnes på Vestlandet. I denne analysen fokuserte jeg på to hovedproblemstillinger: Hvorfor reiste man steinkors og hvem var det som reiste disse korsene? Og det er altså den sistnevnte problemstilling jeg har valgt å belyse her.

Olav den Hellige blir i flere sagn trukket frem som en sentral person for reisingen av mange steinkors. For meg har det imidlertid ikke vært et mål å søke den historiske personen, snarere hvilken samfunnsgruppe som er representert og stod bak. Var det konger og geistlige som har stått bak denne aktive og sterkt visuelle symbolbruken, eller er det lokale stormenn eller nykristne lokalsamfunn og bondesamfunn?

Før disse spørsmålene kan svares på, må imidlertid noen andre forhold avklares nærmere: bl.a. klassifisering og datering av steinkorsene. Først en liten presentasjon av analyse-materialet og analyseområdet.

ANALYSEMATERIALE OG -OMRÅDE

Det foreligger ulike typer steinkors både med hensyn til form og datering. I denne analysen konsentrerte jeg meg om de som tilhørte den tidligste fasen, som tidligere er blitt løst datert til vikingtid og tidlig middelalder. Disse er hoved-

sakelig store, fra ca. 1,5 til 4m i høyde. Dette betød at jeg ikke behandlet de små steinkorsene som har vært brukt på kirkegårder. Videre var steinkorsene som ble undersøkt, lagd av ett stykke, der hensikten var å lage et kors.

Disse rammene førte til at undersøkelsesområdet ble Vestlandet, dvs. Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane, med en liten utløper til Sunnmøre. Det er her vi finner den største konsentrasjonen av steinkors i landssammenheng, og det er dessuten bare her at vi finner de store steinkorsene i Norge.

På Vestlandet kjenner man mer eller mindre til 61 små og store steinkors. Siden det er bare de store korsene som i ulike grad ble undersøkt i denne undersøkelsen, er det totale antallet steinkors 40 kors, men ikke alle er bevart eller lar seg stedfeste mer presist. I min analyse utgjorde derfor 30 steinkors hovedtyngden (jf. fig.1).

KLASSIFISERING

Første steg mot svaret på hvem som reiste steinkorsene er å klassifisere steinkorsene. Klassifisering er et analytisk redskap bl.a. arkeologene bruker for å systematisere gjenstander, dvs. plassere dem i grupper. Hovedsakelig er det to måter å gjøre dette på. For det første ut fra form, f.eks. hvis en ting er rund er den en gruppe, men hvis den er trekantet er den en annen. For det andre kan man klassifisere ut fra bruksområde, f.eks. at alle kopper er en gruppe, men alle

tallerkener er en annen. Jeg valgte i min analyse å legge vekt på form. En gruppe her ble da altså steinkors med visse felles formtrekk. Formålet med klassifiseringen var å se om det dannet seg mønstre med tanke på utformingen av dem, for videre å undersøke om det hadde sammenheng med geografiske og tidsmessige forskjeller. Målet var å se om de ulike formtrekkene har betydning når det gjelder kulturell påvirkning og datering.

En gjennomgang av det tilgjengelige materialet viste at store deler av dette lot seg klassifisere, til sammen 30 steinkors. Når det gjaldt form viste det seg nemlig at noen var vanskelig å plassere siden det bare var bevart fragmenter av dem, men i visse tilfeller ble det da istedet trukket inn tegninger av korset hvis det fantes det.

Det er særlig utformingen av hodet som dannet grunnlaget for inndelingen av grupper. I analysen var det korsets ytre omriss som ble vektlagt.

I materialet fant jeg fem hovedformer (jf. fig.2).

Korstype A. Kors med halvsirkulære armhuler

Armhulene har her en halvsirkulær utforming. Selve korsarmene er rette både horisontalt og vertikalt. Formen har også blitt kalt keltisk.

Korstype B. Kors med buet kurve mellom armene

Disse korsene hadde en kurvet linjene mellom armene og mellom armene og stammen. Også kalt angliisk.

Korstype C. Kors med V-formet armhule.

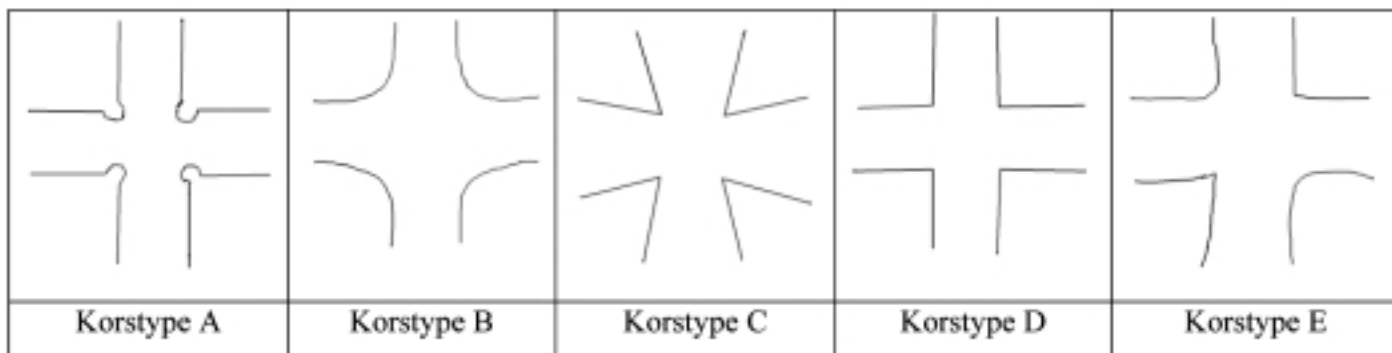
Korsarmene utvider seg her svakt fra stammen og mot korsarmenes endepunkter. De blir dermed noe bredere mot enden. Armenes linje er rette. Dette resulterer i en V-formet armhule.

Korstype D. Kors med tilnærmet rette vinkler i armhulene.

Korsarmene er her rette, noe som medfører en rett vinkel i møtetpunktet mellom korsarmene og korsarm og stammen.

Korstype E. Kors med kombinerte former.

Denne gruppen er mindre homogen og inneholder kombinasjoner av formtrekk. Den har ikke utpregede sirkulære linjer mellom verken armene eller stammen. At der er forholdsvis rette linjer, betyr likevel ikke nødvendigvis rette vinkler. Noen steinkors har både kurve og rette linjer kombinert i korsarmenes form.

Figur 2. Prinsippskisse av dei ulike korstypene, A-E.

Formen på steinkorsene ble videre undersøkt med tanke på bergart. Bakgrunnen var bl.a. at avstanden fra produksjonssted til stedet det ble plassert, muligens kunne avsløre hvem som reiste det.

En bergart som utpekte seg i materialet var granatglimmerskifer. Av totalt 30 steinkors, ble 14 identifisert som denne bergarten. Bergarten finnes bare i Hyllestad, og Hyllestad er dermed produksjonssted for steinkors av granatglimmerskifer (Baug 2002). Resten var produsert av andre steinsorter, f.eks. øyengneiss eller fylitt. Det var imidlertid ikke mulig å identifisere en tilsvarende samling av steinsorter innenfor denne kategorien.

Hovedtyngden av disse steinkorsene, fordeler seg på type A, B, C og E. Fordelingen er imidlertid ulik. Alle B-korsene er av granatglimmerskifer, mens bare ett av E-korsene er det.

Neste steg på veien mot å finne ut hvem som kan ha reist steinkors, er datering av steinkorsene.

DATERING

Datering av steinkorsene er et nødvendig fundament for å få de plassert inn i riktig tidssammenheng.

Generelt sett synes tidligere forskere av steinkors å samle seg rundt samme århundre –1000-tallet – i dateringen av steinkorsene (Birkeli 1973; Fuglestvedt 1997). Tidsrammen trekkes likevel både opp og ned i tid alt etter hvilke kriterier som legges til grunn.

Analysen min er heller intet unntak med tanke på 1000-tallet som utgangspunkt for dateringene av steinkorsene. Metodisk var det resultatet fra runologien som gav de sikreste dateringene av de norske steinkorsene. Disse er i hovedsak knyttet til tidlig 1000-tall (NIyR III: 253 ff.; NIyR IV:223, Johnsen 1968:190). Sammenligninger med korsmaterialet fra De britiske øyene kan senke tidshorison ten noe. Dette materialet er stort og er forholdsvis godt

datert. Det har likevel stort sett bare ytre formlikhet med det norske materialet. Steinkors kan, ut fra likheter med korstradisjonen på De britiske øyene, i prinsippet ha vært reist allerede i overgangstiden mellom 700- og 800-tallet. Tidspunktet for når skandinaverne faktisk selv tok opp denne tradisjonen i vikingkoloniene, trolig i første halvdel av 900-tallet (Lang 1988:10), svekker imidlertid en slik mulighet. Det virker lite sannsynlig at de har reist kors i Norge før de gjør det på De britiske øyene. Det tyder på at utvandrerne ikke var fortrolig med skikken å reise kors før de dro ut. Nedre tidshorisont blir på bakgrunn av dette hevet til ut på 900-tallet, da de tok opp skikken på De britiske øyene.

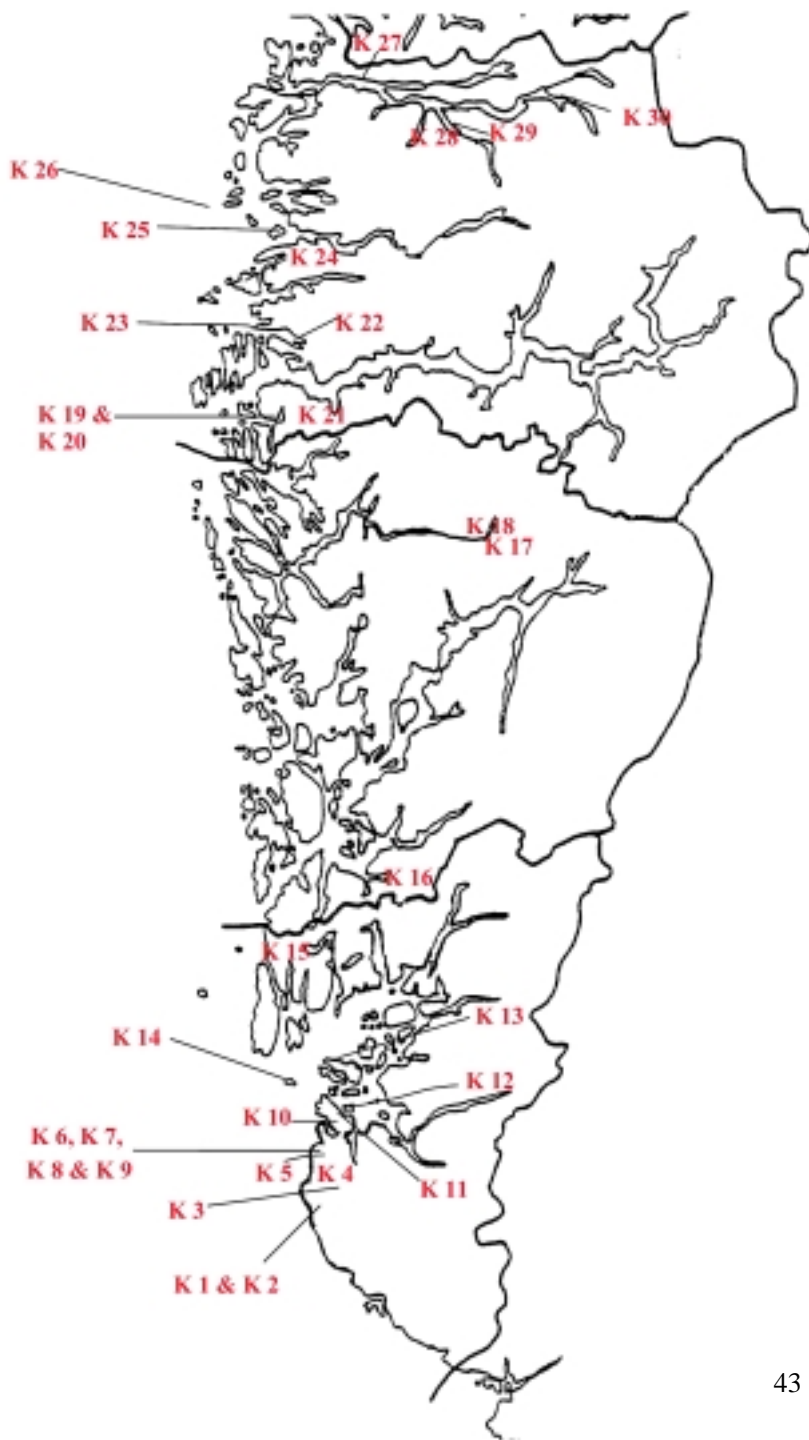
Man får dermed en dateringsramme for steinkorsene, altså fra ca. midten av 900-tallet til inn på 1000-tallet. Denne tiden er kjennetegnet av store omveltninger. Landet ble samlet til ett kongedømme og kristendommen ble innført. Det sosiale systemet blir også utsatt for store forandringer, idet det tradisjonelle ættesamfunnet begynte å gå i oppløsning. Dette gjør det derfor veldig spennende å se på hvem som kan ha sett det nødvendig å reise disse store kristne symbolene.

HVEM REISTE KORSENE?

Foruten steinkorset i Stavanger, det såkalte Erling-Skjalgssonkorset, er det vel ingen steinkors som klart kan si hvilken samfunnsgruppe som reiste det. Hvem var de? Var det som jeg nevnte innledningsvis konger, stormenn eller bondesamfunn? Fysiske trekk ved steinkorsene som størrelse og tilhugging kunne gi noen vage pekepinner, men andre forhold måtte også trekkes inn får å få svar på dette spørsmålet. Jeg valgte å se på eierforhold, eiendomsstørrelse og stedets status. Gårdene steinkorsene ble reist på, ble her dermed gjenstand for nærmere undersøkelser. Undersøkelsen omfattet gårder hvor de klassifiserte steinkorsene stod. I til-

Figuren viser geografisk oversikt over steinkorsene i undersøkelsen.

K1	Njærheim	Hå kommune
K2	Njærheim	Hå kommune
K3	Hauge	Klepp kommune
K4	Tjelta	Sola kommune
K5	Sola	Sola kommune
K6	Tjora	Sola kommune
K7	Tjora	Sola kommune
K8	Tjora, Fantoft	Bergen kommune
K9	Tjora	Sola kommune
K 10	Søre Sunde	Stavanger kommune
K 11	Erling Skjalgsson-korset	Stavanger kommune
K 12	Husabø, Hundvåg	Stavanger kommune
K 13	Sørbo	Rennesøy kommune
K 14	Kvitsøy	Kvitsøy kommune
K 15	Gard	Haugesund kommune
K 16	Grindheim	Etna kommune
K 17	Vangen	Voss kommune
K 18	Lirhus	Voss kommune
K 19	Eivindvik, Krosssteigen	Gulen kommune
K 20	Eivindvik,	Gulen kommune
K 21	Brekke kirkegård	Gulen kommune
K 22	Hyllestad	Hyllestad kommune
K 23	Korssund	Fjaler kommune
K 24	Vilnes	Askvoll kommune
K 25	Svanøy	Flora kommune
K 26	Kinn	Flora kommune
K 27	Midtgjeld	Eid kommune
K 28	Ryggøyra/Rygg	Gloppen kommune
K 29	Vereide	Gloppen kommune
K 30	Loen	Stryn kommune

legg ble gårder hvor det tidligere hadde stått kors koblet inn. Gårder hvor det i følge tradisjonen skulle ha stått kors, men hvor disse ikke var bevitnet ble ikke trukket inn. Til sammen ble derfor 28 gårder undersøkt.

Et viktig moment man må være klar over når man undersøker eiendom og eiendomsforhold, er at eiendomsbegrepet har endret seg over tid. En altomfattende jordeiendomsrett, gjerne med bare en eier til alle rettigheter i en eiendom, er et forholdsvis nytt fenomen. I tidlig middelalder var eiendom ofte nært knyttet til sosiale relasjoner. Arkeologen Dagfinn Skre har poengtert at flere parter da kunne besitte ulike rettigheter i samme eie, og hvor forholdet mellom rettigheter gjenspeilte den sosiale relasjonen dem imellom (Skre 1998:18). Markering av eiendom har dermed mer vidtrekkende følger enn bare det økonomiske aspektet. Det signaliserer råderett over både jord og folk. For å belyse eiendomsforhold må ulike kilder trekkes inn.

Jeg brukte her bl.a. jordebøker, sagaer og diverse diplommateriale. Eierne oppgitt her, kan være konge, kirke, kloster, prest, adel, borger og/eller bonde. Disse kildene gir imidlertid ikke direkte opplysninger om eiendomssituasjonen i tiden rundt korsreisningen. Dette forholdet må nærmes retrospektivt. Retrospeksjon betyr i praksis at man tilbakefører et forhold tilbake i tid. Dette må gjøres med stor varsomhet.

Gårdenes størrelse kan også si noe om sosial og økonomisk status for steder med kors. Her benyttet jeg skattematrikkelen av 1647, altså en sen kilde og som derfor måtte benyttes med stor kildekritikk. Landskylden til den enkelte gård er her oppgitt i naturalia: f.eks smør eller korn. Landskylden utgjorde 1/6 av gårdens produksjonsevne (Fladby, Imsen og Winge 1981:192) og er dermed et verdimål på gården. Målet med undersøkelsen var å si noe om størrelsen på gårder med kors i forhold til gjennomsnittet av gårder i området rundt. Hensikten var ikke å beregne gårdens absolutte størrelse, slik den kan ha vært i

vikingtiden eller tidlig middelalder, men prøve å spore tendenser i materialet.

Videre ble graver og kirker trukket inn i vurderingen av gårdens status. Graver kan nemlig sees som et uttrykk for arv og rettigheter, og særlig knyttet til jord. Og på bakgrunn av utformingen av gravene, både utvendig og innvendig, er det mulig at de gir uttrykk for det øverste samfunnslag. Kirkene, på sin side, kan gjennom sin status gi indikasjoner på hvem som reiste dem. Den tidlige kirkebyggingen blir nemlig generelt betraktet som et eksklusivt fenomen i stor grad knyttet et øvre samfunnssjikt. Flere har diskutert kriterier som kan bidra til å belyse de første kirkebyggerne, særlig om kirkene opprinnelig var private eller menighetskirker (Skre 1995; Ingvaldsen 1996; Buckholm 1998). Kirkenes geografiske plassering og nærhet til tun og hedenske graver, samt gårdens størrelse har vært fremhevet i denne sammenheng.

Det ville tatt alt for stor plass å gå gjennom hvert enkelt steinkors og dets reiser, og jeg har derfor valgt ut noen eksempler, for deretter å se på materialet samlet.

Første eksempel er Hauge. Hauge ligger på Klepp på Jæren i Rogaland. Korset er i dag fragmentert, men ble i 1936 satt sammen av tre ulike deler og satt opp på sitt opprinnelige sted, Krosshaug (jf. fig.3). Korset er klassifisert som et E- kors, altså med kombinerte former. Steinsorten er lokal. Korset har opprinnelig vært ca. 2 meter over bakken. Området korset er reist i, er fylt av mange fortidsminner, bl.a. mange hedenske graver (Helliesen 1907:77ff.). Området er videre topografisk interessant, i og med at dette høydedraget er det høyeste på Jæren, og fra Krosshaug har man god utsikt over hele lanskaper, og korset har kunnet blitt sett langt fra. Korset og gravhaugen er nært det som mest sannsynlig var gamletunet. Det har ikke vært kirke her.

Hauge tilhørte i middelalderen Allehelgenskirken i Bergen, dvs. en sentral kirkelig institusjon (Lindanger

1990: 68). Jord ble vanligvis ervervet gjennom arv og ekteskap. Det er imidlertid klart at flere av jordeierne fikk sine eiendommer på annet vis. Kirken fikk flere eiendommer i gaver fra stormenn både verdslige og geistlige. Mindre jorddeler ble gjerne også gitt som sjelegave. Disse ble gitt mot visse gjenytelser, f.eks. ved å lese årlige messer på dødsdagen til giveren (Helle 1987: 126). Videre var inntekter gjennom bøter for brudd på kristenrettene en eiendomskilde. Kirken kunne også rett og slett kjøpe eiendom. En av de viktigste bidragsyterne til kirkens eiendommer var likevel kongen (Sveaas Andersen 1977: 336). Direkte gjennom krongodset og indirekte gjennom de sentralkirkelige godsene, trer kongen slik frem som eiendomsbesitter. Råderett over jord, ved siden av slektstilhørighet, var nemlig et av de viktigste maktgrunnlagene. Det var bl.a. en forutsetning for underhold av kongens hird, som i seg selv var en betingelse for kongedømmet. Kongens eiendommer blir da ofte satt i sammenheng med fremveksten av rikskongedømmet og rikssamlingen (Bjørkvik 1958, 1972, 1995; Helle 1975, 1987; Lindanger 1980; Krag 1995). Som en integrert del av maktkampen, kan kongene sannsynligvis ha fratatt, altså konfiskert, sine motstanderes jordegods. Man antar at en slik konfiskering startet allerede i forbindelse med Harald Hårfagres rikssamling. Rikssamlingen varte imidlertid helt inn på 1200-tallet, og det er sannsynlig at flere konger etter Harald Hårfagre kan ha konfiskert jord. En grov tidsramme for konfiskeringene blir dermed fra rundt 900 og inn på 1200-tallet, hvor særlig 1000-tallet utpeker seg som en sentral periode (Krag 1995:182). Dette sammenfaller jo til dels med dateringen for korreisingen. Man kan derfor bak kongens eiendommer ane konturene av tidligere eiere. Disse var sannsynligvis stormenn. Hauge var noe større, regnet i landskyld, enn gjennomsnittet i sitt område.

Samlet sett fremstår derfor en stormann som den mest sannsynlige korsreiseren her (Gabrielsen 2002:124).

Andre eksempel er hentet litt lenger nord, nærmerer bestemt Kvitsøy. Kvitsøy er en liten øygruppe som ligger midt i Boknafjorden i Rogaland, og korset står på øya Vidding ved innselingen til Leiasundet. Etter det jeg kjenner til, er dette den opprinnelige plasseringen til korset. Korset er klassifisert som et C-korset, er lagd av granatglimmerskifer fra Hyllestad, er fint hugget og rager ca. 4 meter over bakken (jf.fig. 4). Tunet og kirkestedet ligger begge på en slette overfor korset. Det finnes noen fortidsminner på øya, men disse er såpass i avstand fra korset at det er naturlig å tro at selve sundet har vært en sterkere lokaliseringfaktor (Gabrielsen 2002:82).

Gården Kvitsøy er noe større enn gjennomsnittet i sitt område. Gården Kvitsøy tilhørte tidligere Halsnøy kloster i Sunnhordland (Helle 1987:128). Store deler av øygruppen Kvitsøy tilhørte tidlig Munkeliv kloster i Bergen (DN XII 257). Munkeliv kloster, som var et av de rikeste klostrene i landet, ble opprettet på 1100-tallet av kong Øystein Magnusson, og Kvitsøy ble trolig helt og holdent donert av ham (Helle 1975:56). Det er derfor grunn til å tro at Munkeliv eide gården før dette, men makeskiftet gården senere. Kongen fremstår derfor som en mulig eier av gården. Kirken på Kvitsøy, viet til St. Clemens, lå litt tilbaketrukket fra gamletunet. Det er heller ikke registrert hedenske graver i umiddelbar nærhet. Disse forholdene kan tyde på eksterne reisere, og blant annet arkeologen Øystein Ekroll mener at kirken trolig er reist av kong Øystein Magnusson (Ekroll 1997: 249).

Foruten den sentrale geografiske plasseringen, har stedet spilt en viktig historisk rolle. Det var bl.a. her det ble inngått forlik mellom Olav Haraldsson og Erling Skjalgsson, og senere mellom birkebeinere og baglere.

På bakgrunn av alle disse forholdene fremstår derfor kongen som en mulig reiser av dette korset (Gabrielsen 2002:118).

Tredje og siste eksempel er hentet lenger nordfra, nær-

mere bestemt Vereide i Sogn og Fjordane. Vereide ligger på nordsiden av Gloppenfjorden. Gårdene ligger her et godt stykke opp fra sjøen, oppå den store terrassen. Korset står i en bratt skråning, som fører videre opp til den store terrassen. Korset er klassifisert som C, som betyr at armene skråner utover, og er 1,70 over bakken (jf. fig. 5). Korset er fremstilt i granatglimmerskifer. Korset står i dag på kirkegården til Vereide kirke, og dette regnes også som dets opprinnelige plassering. Vereide er et funnrikt område med hensyn til gravminner (Fett 1960; Dommasnes 1997). De fleste gravene er lokalisert på terrassen overfor kirken. Gamletunet ligger også her oppe. Det er altså ingen klar kobling mellom disse to faktorene og korset.

I historisk tid har det vært tingsted for bygdeding på Vereide. Selve tingstedet har vært omskiftelig, men på 1700-tallet vet vi at det har blitt holdt på Ytre Vereide og i Korsvika (Sandal 1978: 426). Kirken på Vereide var en såkalt fjordungskirke. Middelalderens kirker var organisert i en hierarkisk ordning. Hvert fylke hadde en hovedkirke. Fylket var videre inndelt i fire fjordunger, som hver hadde sin kirke. Åttungskirkene var under disse, men disse finnes det ikke spor av i praksis. Det er imidlertid spor etter de nederste trinnene i organisasjonen, såkalte heradkirker og høgendekirker- privatekirker (Helle 2001:201ff.). Kirkestedet ligger litt tilbaketrunket fra gamletunet og de hedenske gravene. En ekstern reiser av kirken kan derfor tenkes. Det er imidlertid lite som tyder på at dette kan ha vært kongen, men han kan indirekte gjennom sine ombudsmenn, selvsagt ha vært initiativtager. Kirkens beliggenhet nede ved fjorden tyder på at folk kan ha gått sammen om å bygge den.

Gården Vereide lå noe over gjennomsnittet, men ikke mye, i landskyldstørrelse i sitt skipreide. Gården var tidligere i lokalkirkelig eie. Bak lokalkirkelig eie skjuler det seg ofte andre eiere på et tidligere stadium. Stormenn og storbønder fremstår da som de mest sannsynlige personene bak donasjonene.

Samlet sett fremstår likevel en større regional forsamling eller et bygdelag som de mest sannsynlige reiserne (Gabrielsen 2002:118).

SAMLET OPPSUMMERING

I denne artikkelen er altså tre gårder og deres kors belyst. På figuren sees den samlede vurderingen av korsreisene (jf. fig.6). Fem av korsene i analyse materialet, nærmere bestemt Kvitsøy, Gard, det ene korset i Eivindvik (K 19), Korssund og Bergjeland ble i analysen knyttet til henholdsvis konge og prest, men hovedtendensen i materialet tyder på at korsene kan ha vært reist av stormenn med ulik økonomisk og sosial status. Materialet viste videre at folk knyttet administrativt sammen i fjordunger og bygdelag også trolig har vært aktører, i tilfelle kanskje til gårdene hvor det ble holdt ting (Gabrielsen 2002:125). Tilfeller der korset som stod på gården er tapt, gjorde det vanskelig å avgjøre reiserspørsmålet.

Det ble ikke fastslått noe entydig mønster angående korstypene og korsreisere. Det er likevel klart at A-korsene muligens er reist av aktører som tilhørte de øverste sjiktene. I ett tilfelle ble det imidlertid klart at korset, K 20 i Eivindvik, sannsynligvis var knyttet til en større tingforsamling. B-, og C- korsene har en større spredning, i og med at de finnes hos både konge, stormann og større regionale forsamlinger. Et skille kan likevel anes i korsmaterialet her i og med at korsene som er koblet mot kongen har en høyere monumental karakter og mer strategisk plassering enn de som er koblet til et stormannssjikt og tingforsamlinger. E- korsene, er som tidligere nevnt koblet opp mot det lokale stormannssjiktet, men i to tilfeller var det også klart at administrative enheter som fjordunger sannsynligvis var mer aktuelle bakmenn. Ett E-kors var reist av en prest. D- korset er trolig reist av en stormann i det øverste nivået (Gabrielsen 2002:126).

Figuren viser at det også er et skille geografisk. Stormenn dominerer som korsreisere sør i Rogaland, mens bygdelag og større forsamlinger som fjordunger er sterkt representert i Sogn og Fjordane. Hordaland har både stormann og bygdelag representert som korsreisere. Sunnmøre er bare representert med ett kors og dermed også en reiser, muligens en stormann. Kongen som korsreiser er mer eller mindre identifisert i alle områdene (Gabrielsen 2002:125 ff.).

HVA ER DISSE EIERKATEGORIENE UTTRYKK FOR?

De ulike eierkategoriene kan være uttrykk for både en tidsmessig og mental prosess. Forhold tyder på at korsene som her særlig har blitt sett i lys av stormenn, A- og E-korsene, kan ha vært reist på et tidligere stadium og muligens i en annen sammenheng enn de som er knyttet til fjordunger og bygdelag. Rent generelt historisk er det også mulig at A-korsene kan være eldre enn B-korsene. E-korsene kan trolig gjennom sin enkle form og lokale bergart tolkes som tidlige, uten at dette kan dokumenteres nærmere. I undersøkelsen av hvorfor steinkorsene ble reist, viste det seg at E-korsene hadde en særlig betoning av ætt og eiendom. Det forholdet kan videre også peke i denne retning (Gabrielsen 2002:126). Stormennene bør likevel sees i sammenheng med kongene, og maktkampen mellom de to gruppene. Kongen har her valgt en annerledes uttrykks-

form både i form og størrelse. Disse kan altså ha vært reist på et senere stadium enn stormennenes, men sannsynligvis i samme forståelsesramme. Det kan ha vært naturlig å markere dem mer monumentalt og skille dem ut kvalitativt i forhold til tidligere reiste kors. Korset kan altså ha fungert som stormannens og til dels kongens symbolske "talerør" i vikingtidens og tidlig middelalders maktkamp om det verdslige og religiøse hegemoniet (Gabrielsen 2002:126).

Rogaland var tidlig scene for denne maktkampen. Den kommer bl.a. særlig til uttrykk i konflikten mellom Erling Skjalgsson og Olav Haraldsson. Muligens er det nettopp på bakgrunn av den spente samfunnssituasjonen i dette området, at det er reist et så stort antall steinkors i Rogaland i forhold til de andre områdene med kors.

Konfliktaspektet er tilsynelatende ikke direkte tilstede i forbindelse med korsene som ble knyttet til fjordunger eller bygdelag. Forholdet til ætt og eiendom og hedensk kult er heller ikke særlig uttalt her. Disse forholdene kan derfor tolkes som at disse korsene kan ha blitt reist på et noe senere tidspunkt og med et annet motiv. I analysen ble det foreslått at korsene her muligens markerte overgangen til kristne lover og dermed en ny religiøs praksis. Samtidig kan disse stedene være valgt for å markere brudd med tidligere ætter og maktforhold (Gabrielsen 2002: 125 f.).

Undersøkelsen åpner for flere kategorier av reisere og flere typer motiv. Hovedtendensen går likevel i retning av konge og stormenn, og streben etter makt og stabilitet i en urolig periode.

Litteraturliste

Baug, Irene. 2002. *Kversteinsbrota i Hyllestad: arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane. Bergverksmuseet skrift nr.22.* Kongsberg.

Birkeli, Fridtjov. 1973. Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysningen av overgangen fra norrøn religion til kristendom. *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II.Hist.Filos. Klasse. Ny serie.* No. 10. Universitetsforlaget, Oslo.

Bjørkvik, Halvard. 1958. *Jord-eige og jord-leige i Ryfylke i eldre tid. Fordelinga av jordeigedomen på Vestlandet og agdesida i 1661 og i seinkatolsk tid.*

- Bjørkvik, Halvard. 1972. Stavanger len og Agdesida. I: Bjørkvik og Holmsen, *Kven åtte jorda i den gamle Leiglendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*, 37-54. Tapir Forlag.
- Bjørkvik, Halvard. 1995. Kva slags samfunn var det som tok imot kristendommen. den vestnorske samfunnsstrukturen omkring år 1000. I: Liden (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo
- Buckholm, Mona Beate. 1998. Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når og hvorfor? I: Mandt, Dommasnes og Øye (red.), *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen*.
- Dommasnes, Liv Helga. 1997. Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk. I: Undersøkelser på et gravfelt på Vereide i Gloppen, Sogn og Fjordane. *Arkeologiske rapporter* 21. Arkeologisk institutt, museumsseksjonen, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Ekrøll, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050 – 1550*. Samlaget.
- Fett 1960 Fett, Per. 1960a. *Førhistoriske minne i Fjordane. Gloppen prestegjeld*
- Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge (red). 1981(1974). *Norsk Historisk Leksikon. Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk m. m. 1500-1850*. J. W. Cappelens Forlag A.S.
- Fuglestvedt, Ingrid. 1997. Mellom hedendom og kristendom-mellom ættesamfunn og kongerike. Bruken av monumentale anlegg i en brytningstid. I: Fuglestvedt og Myhre (red.), *Konflikt i forhistorien. AmS-Varia* 30, 41-56. Stavanger.
- Gabrielsen, Kristine Holme. 2002. *Vestlandets steinkors. Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Helle, Knut. 1975. *Stavanger. Fra våg til by*.
- Helle, Knut. 1987. Da Rogaland var rygjafylket. I: Hovland og Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofiske. Rogaland gjennom tidene*. Bind 1, 75-95. Universitetsforlaget.
- Helle, Knut. 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Skald.
- Hellisesen, Tor. 1907. Oldtidslevninger i Stavanger amt. Klep pdg. Jæderen. *Stavanger Museums aarshefte for 1906*. Dreyer Bogtrykkeri.
- Ingvaldsen, Lilli M. 1996. *Kirkene i Søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Johnsen, Ingrid Sanness. 1968. *Stuttruner i vikingtidens skrifter*. Universitetsforlaget.
- Krag, Claus. 1995. Vikingtid og rikssamling. 800-1130. I: Helle (red.), *Aschehougs Norges Historie*, bd. 2.
- Lang, James. 1988. *Anglo- Saxon Sculpture*. Shire Archaeology.
- Lindanger, Birger. 1980. Sola og Madla 900-1800. I: *Soga om Sola og Madla*. Band 1, 187-584.
- Lindanger, Birger. 1990. *Klepp. Bygdesoge fram til 1837*.
- NIyR= Norges innskrifter med de yngre runer.
- NIyR III= *Norges innskrifter med de yngre runer*. Tredje bind. VIII. Aust- Agder, IX. Vest-Agder, X. Rogaland. Olsen, Magnus. Under medvirking av Aslak Liestøl. 1954. Kildeskriftfondet.
- NIyR IV= *Norges innskrifter med de yngre runer*. Fjerde bind. XI. Hordaland Fylke, XII. Sogn og Fjordane, XIII. Møre og Romsdal. Magnus Olsen. Under medvirking av Aslak Liestøl. 1957. Kildeskriftfondet.
- Sandal, Per (red.). 1978. *Soga om Gloppen og Breim. Band 1. Frå dei eldste tider til om lag år 1800*.
- Skre, Dagfinn. 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I: Lidén (red.), *Møtet mellom*

hedendom og kristendom i Norge, 170-233. Universitetsforlaget.

Skre, Dagfinn. 1998. Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romeriket 200-1350 e.Kr. *Acta Humaniora* nr. 32. Presentert som doktorgradsavhandling i 1996.

Sveaas Andersen 1977 Sveaas Andersen, Per. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800- 1130.* Universitetsforlaget.

*Loenkrossen på Loen kyrkjegard. Krossen er 2 m høg, og vart truleg opphavelag plassert i Korsvika, der tidlegare dampskipskai låg. Dette er den krossen vi finn reist lengst inne i fjordane.
Foto: Bjarne Akse.*

DENNE PUBLIKASJONEN ER PRENTA MED STØTTE FRÅ FØLGJANDE VERKSEMDER:

6953 Leirvik i Sogn
Tlf. 57 78 90 50
E-mail: havyard.leirvik@havyard.com

KOPI AV KORSET I MIDTHJELL

ble levert av Vestlandets
tradisjonsrike
steinhuggerbedrift.

EIKNER
NATURSTEIN AS

Ulsmågveien 27, 5224 Nesttun
Tlf. 55 98 70 00 Fax 55 98 70 01
www.eikner.no eikner@online.no

Gjensidige
NOR

Eit lite påakta særtrekk med Vestlandet er dei mange, store steinkrossane vi finn langs kysten. Steinkrossane har stått her i 1000 år, som tause vitnemål om den første kristningstida i vårt land. Halvparten av desse steinkrossane er laga i Hyllestad, der det er dokumentert kvernsteins-hogging frå 700-talet.

Denne publikasjonen er den første seminar-rapporten frå Hyllestadseminaret. Her set forskarar søkelyset på den mangslungne steinhoggaraktiviteten i Hyllestad.

